МАТИ

Ідею цієї п'єси підказала авторові дружина, матеріал для неї дала доба, в якій ми живемо, а спонукою до написання став малюнок, де було зображено вдову, яка стоїть на колінах серед бойовища на котрійсь із теперішніх війн. Вступу з докладнішими поясненнями вона, здається, не потребує. Автор тільки просить майбутніх постановників, щоб мерців, які в ній оточують матір, трактували не як страшні привиди, а як живих, милих і славних людей, що цілком невимушено почувають себе в своїй давній домівці, при світлі звичної лампи. Вони такі самісінькі, як були за життя, бо живуть і далі в пам'яті матері; а мертві вони лише тим, що вона вже не може доторкнутись до них, та ще хіба тим, що роблять трохи менше гамору, ніж ми, живі.

ДІЙОВІ ОСОБИ

МАТИ

БАТЬКО

ОНДЖЕЙ

ЇРЖІ

КОРНЕЛЬ

ПЕТР

ТОНІ

ДІДУСЬ

ЧОЛОВІЧИЙ ГОЛОС ІЗ ПРИЙМАЧА

ЖІНОЧИЙ ГОЛОС ІЗ ПРИЙМАЧА

ДІЯ ПЕРША

Батьків кабінет; вікна порозчиняні навстіж. На середній стіні — портрет Батька в офіцерському мундирі; обабіч нього розвішані шаблі, рапіри, пістолети й рушниці, люльки з довгими цибухами, різні пам'ятки з колоніальних експедицій: списи, щити, луки й стріли, ятагани, а також мисливські трофеї: оленячі роги, голови антилоп тощо. Бічні стіни зайняті книжковими полицями, різьбленими шафами, стояком із начищеними рушницями, завішані східними тканинами, географічними картами, шкурами диких звірів. Взагалі кабінет переповнений усяким чоловічим причандаллям: на масивному письмовому столі словники, глобус, люльки, порожні шрапнельні набої замість прес-пап'є, скриньки для тютюну тощо; турецька канапа, витерті крісла, обшмугляні дзиглики, арабський столик із шахівницею, ще один столик із дорожнім грамофоном; на шафах офіцерські кашкети н шоломи, а до того ж повсюди то химерні статуетки, то негритянські маски, то ще якась екзотика, — одне слово, все те, що його років двадцять-тридцять тому привозили як сувеніри з колоній чи далеких країв. Усе це вже па перший погляд здається дуже старосвітським, аж ветхим; у кабінеті, так би мовити, не чути духу житла, він схожий скоріш на родинний музей.

На канапі, високо підібгавши ноги, сидить Тоні, на колінах у нього велика книжка, він поклав на неї аркуш паперу й щось пише. Тоді пошепки перечитує написане, помахуючи в такт рукою; хитає головою, щось закреслює й знов тихо скандує.

Входить Петр, насвистуючи пісеньку.

Петр. А, Тоні. Що поробляємо? (Підходить ніби знічев'я до столу й крутить глобус, усе насвистуючи).

Тоні. Що?

Петр. Вірші пишеш?

Тоні. Які там вірші! (Ховає аркуш у книжку). І нащо воно тобі?

Петр. Нінащо. (Застромивши руки в кишені, дивиться на Тоні й насвистує). Ану покажи!

Тоні (Вдає, ніби читає книжку). Ет! Ще нічого нема.

Петр. Гм!.. (Смикає Тоні за чуба). Ну, не хочеш — не треба. (Неквапно вертається до столу й напихає люльку тютюном з однієї скриньки). Більше тобі нічого робити, еге? (Висовує шухляду).

Тоні. А ти сам що робиш?

Петр. Байдикую, Тоні. (Дістає з шухляди стару книжку й гортає її). Просто-таки гарячково байдикую. Бо мій час іще не настав. (Іде до столика з шахівницею). Ось цю задачку тато, бачу, почав був розв'язувати, та й… не встиг до кінця довести. Треба колись спробувати мені. (Розставляє на шахівниці жменю чорних та білих фігур і, тихо насвистуючи, звіряє їх розміщення з книжкою).

Тоні (нерішуче). Петре, ти не знаєш…

Петр (неуважливо). Що?

Тоні. Про нашого Їрку.

Петр. А що я маю знати?

Тоні. Чи він не ставить сьогодні… якогось рекорду?

Петр. Чого це тобі подумалось?

Тоні. А він учора ввечері сам сказав: "Тоні, побажай мені завтра удачі. Годині о третій. Хочу одне діло спробувати".

Петр. Годині о третій? (Дивиться на годинник). Так це вже ось-ось. А нам не сказав нічого. (Насвистуючи, розставляв фігури далі). Мабуть, не хотів, щоб мама знала… Вона завжди так потерпає, коли Їрка літає… При ній нічого не кажи, чуєш? (Дивиться в книжку, тоді на шахівницю). Де п'ять. Де п'ять… Тато записав тут перший хід де п'ять, але мені чогось здається… Я часом думаю; як, певне, тато нудився в тих колоніях! Тому він і розв'язував там шахові задачі.

Тоні. А ти? Теж нудишся?

Петр. Страшенно. Так безглуздо люди ще ніколи не жили, в жодному сторіччі. (Обертається). Ну, годі мулятись, Тоні! Покажи, що ти там за вірші написав.

Тоні. Ой, не треба! Вони ще не готові.

Петр (підходить до нього). Давай, давай!

Тоні (виймав з книжки списаний аркуш). Так не вийшло ж нічого! Ти сміятимешся!

Петр (бере аркуш у нього з руки). Та я тільки подивлюся, чи нема граматичних помилок. (Мовчки, уважно перечитує вірші).

Входить Корнель з рушницею в руці.

Корнель. А, ви обидва тут? (Клацає курком). Довелось її, бісову душу, геть розібрати, але тепер — як цяцечка. (Ставить рушницю в стояк).

Варт би її випробувати, га, Петре?.. Ну, що поробляємо, хлопці? (Бере зі стояка іншу рушницю й перевіряв замок).

Тоні (тривожно дивлячись на Петра). Нічого…

Петр. Тут в одному рядку два склади зайві, Тоні.

Тоні. В котрому? Ану покажи!

Петр. А ось у цьому: "І от приходиш ти, прекрасна незнайомко…"

Корнель (дмухає в замок рушниці). Що, вірші? Тоні знов не може риму піймати? (Кладе рушницю на стіл і виймає з шухляди мастило й клоччя).

Петр. І хто ж вона, ця прекрасна незнайомка?

Тоні (схоплюється й хоче вирвати в нього з рук аркуш). Віддай! Я знаю, що напартачив. Віддай, я спалю його!

Петр. Ні, я серйозно питаю. Не дурій, Тоні. Між іншим, щоб ти знав, вірші не такі-то й погані.

Тоні. Справді?

Петр (мовчки перечитує). Ще б пак. Вельми непогано звучить, новий Аріоне.

Тоні. Ну, то можеш сам здогадатися, хто вона… та незнайомка.

Петр. Ти маєш на увазі… смерть, правда, Тоні? (Віддає йому аркуш).

Тоні. Нащо ж питати, коли сам зрозумів?

Петр. Та я тільки дивуюся, чого тебе так надить смерть. Такого хлопчиська!

Корнель (чистить на письмовому столі рушницю). Саме через те, що він хлопчисько. У нього світова скорбота. "Прекрасна незнайомка"... І придумає ж! А я не розумію — що може бути прекрасного в смерті? Хіба що…

Петр. Хіба що це буде смерть за щось велике, еге?

Корнель. Атож. Золоті слова, Петрику. Наприклад, за оту вашу чорну ганчірку на тичці, правда? Смерть на барикадах — на менше наш Петр не згоден. Трах-бах!

Тоні (ледь не плачучи). Годі вам! Зараз знов посваритеся!

Петр (сідає за шахівницю). Та ні, маленький мій. Я й не подумаю. Хто там схоче слухати, що верзе оця старезна, злостива, ретроградна скам'янілість! Що вдієш — він же народився на цілих півгодини раніш за мене. Отже, ми належимо до різних поколінь, хлопчику. А коліс історії зупинити не можна, і вже на арену виступає нове покоління, на півгодини молодше… (Робить хід на шахівниці). Де п'ять… Де п'ять… Навряд чи вийде так, як думав тато. (Ставить фігуру назад).

Корнель. А мені покажеш вірші, Тоні?

Тоні. Та їх треба ще пошліфувати.

Корнель (витирає клоччям пальці). Е, ні, лиши все як є. Це завжди так: чим більше переробляєш, тим гірше виходить.

Тоні (простягає йому аркуш). Тільки не смійся, Корнелю.

Петр (над шахівницею). Хіба Корнель коли з чого сміється! Він тільки подивиться суворим оком, чи нема там у тебе якоїсь підривної тенденції —вільного вірша абощо.

Тоні. Так це ж не вільний вірш!

Петр. Твоє щастя. А то Корнель оголосив би тебе зрадником нації й більшовиком. Ні, Тоні, не берись руйнувати підвалини. Полиш це мені. Вистачить із нашої родини одного руйнівника… А що як піти оцим слоном? (Хитає головою). Ні, так я оголю свої груди, і білі вдарять мене просто в серце. Стривай… "І от приходиш ти, прекрасна незнайомко…"

Тоні. Не заважай, хай Корнель прочитає!

Петр. Пробач, я просто думаю вголос. Це винен ораторський талант.

Корнель (кладе аркуш). Страхіття!

Тоні. Що, дуже погано?

Корнель. Жахливо! Петре, з цього хлопчини вийде поет! У такій шановній офіцерській родині… Слухай-но, а може, всипати йому?..

Тоні (безмежно щасливий). Справді тобі сподобалося?

Корнель (по-дружньому куйовдить йому чуба). Ну, вчитися ще треба чимало, Тоні. І зі смертю не заводься, чуєш? Це діло не для тебе, матусин мазунчику! Хіба не можна писати вірші про життя?

Тоні. То ти гадаєш, що мені варто писати?

Корнель (знову заходжується чистити рушницю). Та що вдієш: у нашій родині кожне в інший бік тягне. Такі вже ми вдалися, чи закляв нас хто.

Петр. А ти знаєш, що сьогодні наш Їрка хоче побити рекорд?

Корнель (кидає чистити рушницю). Хто тобі сказав?

Петр. Тоні. Їрка нібито просив його, щоб побажав йому удачі. О третій годині.

Тоні. Боже, а я й забув! Уже третя!

Корнель (виглядає у вікно). Погода гарна; як трохи пощастить…

Тоні. А який рекорд він хоче побити?

Петр. Висоти.

Корнель. З вантажем. (Знову схиляється над рушницею.)

Тоні. Яке це розкішне почуття, мабуть… Летіти так високо… Кружляти там, де сама лише блакить, і співати: "Ще вище! Ще вище!"

Петр. От тільки руки там дуже мерзнуть.

Корнель. Закладаюся, що Їрка колись таки поб'є цей рекорд. Він же в тата вдався.

Тоні. Чим?

Петр (замислений над шахами). Одчайдушністю.

Корнель (над рушницею). Вірністю обов'язку, Петре.

Тоні. Ви хоч знали тата, а я… Слухайте, а Ондра теж має татову вдачу?

Корнель. Атож. Тому й поїхав туди, на південь.

Тоні. А ти?

Корнель. Я намагаюсь бути таким. З усієї сили.

Тоні. А Петр?

Корнель. Петр з усієї сили намагається бути не таким.

Петр. Я? Я, братику, з усієї сили намагаюсь розв'язати до кінця його шахову задачу.

Корнель. Хіба що. А в усьому іншому… От би подивувався бідний тато. Сам офіцер, майор кавалерії — а син, бачте, хоче світ перевернути. Чим не родинна драма?.. І від чого це татові рушниці так іржавіють?

Петр, Не вір йому, Тоні. Тато завжди був серед тих, хто йшов уперед. І я маю від нього цю рису. (Переставляє фігуру на шахівниці). Отже, чорний пішак посувається на еф чотири. Білі захищаються.

Корнель. Білі захищаються? Ану покажи. (Підходить до шахівниці).

Петр. Чорні йдуть в атаку. Білі відступають.

Корнель (над шахівницею). Стривай, Петре, так не годиться. Тато пішов би оцим конем на де п'ять.

Петр, Можливо. Але тепер не ті часи. Тато був кавалерист, а моє серце на боці піхоти. Пішаки завжди йдуть тільки вперед. Пішак може загинути, але не може відступити. Пішаки всіх країн, єднайтеся!

Корнель. Але якби кінь пішов на де п'ять...

Петр. Не лізь у мою задачу!

Корнель. Це татова задача. Дивись, білі починають ходом коня на де п'ять і дають мат у три ходи.

Петр, Ну, а я цього не хочу, братику. Я хочу розгромити білих. Тому чорний пішак іде на барикаду й проганяє білого коня.

Корнель. От чорт, а й справді, є така можливість. Певно, автор задачі прогавив.

Петр. От бач. Задача має два розв'язання, пане офіцере.

Корнель. Перше — татове.

Петр. А друге — революційне. Вперед, гноблені пішаки! Біла тура під загрозою. До бою готуйсь!

Корнель. Слухай, Петрику, забери того пішака назад. Бо всю гру зіпсуєш.

Петр. Чию гру?

Корнель. Татову, Тато пішов би на де п'ять.

Петр. Тато був солдат, голубе. Він би сказав: "Молодці чорні, не здаються!" І кинувся б у бій за білих...

Корнель. Чуєш, забери пішака назад!

Петр. А навіщо?

Корнель. Я хочу побачити, як розв'язав би задачу тато.

Петр. Тепер уже грається інша партія. Не татова. Наша. Марно б'єш копитом, білий коню; ніщо вже не зупинить чорного пішака на його переможному шляху! За чотири ходи він стане всемогутнім ферзем… Правда, ми це називаємо інакше.

Корнель. А як?

Петр (несподівано споважнівши). Новою владою, братику. Владою чорних. І ми її дочекаємось!

Корнель. Ой ні, Петре. Лишається ще один хід.

Петр. Який?

Корнель. А оцей! (Валяє рукою фігури на шахівниці).

Петр. Ага! Це називається шляхом насильства. (Устає). Теж добре. Тоді й ми діятимемо по-іншому.

Тоні (що доти читав на канапі, тепер підводить голову й кричить майже істерично). Годі вам з тією політикою! Терпіти несила!

Корнель. Та ж це тільки гра! Чого ти так! Ми лише хочемо пофехтувати, правда, Петре?

Тоні. Яка там гра! Я знаю, про що ви.

Петр. Слушно, Тоні. Це страшенно серйозне діло. Сутичка старого світу з новим. Але не бійся, я простромлю Корнеля, як жука шпилькою. Геть тиранів! (Надіває на голову дикунський шолом). Хай згине мерзенний старий світ! Ну-бо швидше, Корнелю!

Корнель (надягав кавалерійську каску). Зараз. (Знімає зі стіни дві рапіри), Вибирайте, будь ласка, шановний супротивнику.

Петр (згинає одну рапіру). Добра. Але рівності у зброї тепер не додержують. Це страшенно старомодно.

Обидва стають у позицію.

Ну, Тоні, командуй.

Тоні (ховає обличчя в книжку й затуляє вуха). Не хочу!

Корнель. Увага… Раз, два… три!

Петр із Корнелем, сміючись, фехтують.

Петр. Ла-ла!

Корнель. Ала!

Петр. "Ми всіх катів зітрем на порох!" Ла-ла!

Корнель. Ла-ла!

Петр. Перша рана.

Корнель. У плече. Легенька. Бій триває із перемінним успіхом.

Петр. "Позбудеться ярма тяжкого…"

Корнель. Ще зачекайте. Влучив!

Петр. Тільки дряпнув. Ла-ла! Вперед, чорний пішак!

Корнель. Хе! Стоїмо непохитно, як скеля, добродію! На! На!

Петр. "Час розплати настав…" Удар!

Корнель. Де там! Ось на тобі! (Спиняється). Стривай, Петрику, не боляче?

Петр. Пусте! En garde![148]

З гуркотом падають столик і дзиглики.

Петр. Ла!

Корнель. Ала!

Петр. Стій! Це в сонну артерію, Корпелю. Ти мертвий.

Корнель. Поранений, але б'юся далі. До останнього віддиху. Ала!

Тоні (кричить). Годі вам!

Петр. Зараз кінчаємо, Тоні. Пішак атакує. Ха! Ха! Старий світ хитається…

Корнель. Finito![149] Цей раз я тебе прямо в серце влучив, Петре. (Опускає рапіру).

Петр (салютує рапірою). Дякую. Я мертвий.

Корнель (теж салютує). Дуже шкодую.

Петр. Але на зміну мені прийдуть тисячі чорних пішаків… Ура, товариші!

Входить Мати й стає на порозі.

Мати. Хлопці, хлопці, що це ви знов робите!

Петр. Ой, матуся! (Квапливо вішає рапіру на стіну). Корнель щойно вбив мене, мамо. Ударом у серце.(Скидає шолом).

Корнель (вішає рапіру). А Петр мені простромив шию, матусю. Тож майстерний удар був. (Скидає каску).

Мати. Ви, близнята, як не поб'єтесь, то вам і світ не милий! Дивіться, шибеники, чого ви тут знов наробили! І не де-небудь, а в татовому кабінеті!

Петр. Та ми зараз приберемо, мамо, ти не клопочися. Ну-бо, Корнелю!

Обидва нашвидкуруч наводять лад, піднімають поперекидані столик і дзиглики.

Мати. Покиньте, знаю я ваше чоловіче прибирання. Чим більш наводите лад, тим його менше.

Корнель (навкарачки, поправляє килим). Зараз усе буде гаразд, мамо. Пусти килим, Петре!

Петр (теж навкарачки, відштовхує його). Ні, ти пусти!

Несподівано хапають один одного в оберемок й починають качатись по підлозі, борюкаючись.

Зараз покладу тебе на лопатки.

Корнель (засапано). Спробуй!

Петр. Стривай, стривай!

Качаються по всьому кабінету.

Мати. Ну, годі вже! Ви тут колись таки порозбиваєте все! І не сором — таким здоровилам! Що про вас Тоні подумає?

Петр (відпускає Корнеля). Іди сюди, Тоні, я й тебе навчу!

Тоні. Я не хочу!

Мати. Тоні не чіпайте. І гайда мені звідси! Тоні, за що вони знову зчепилися?

Тоні. Петр не хотів іти на де п'ять.

Корнель (збирає на підлозі шахові фігури). Розумієш, мамо, то був татів хід. Я тільки захищав родинну традицію.

Петр. Не вір, мамо. Задача має два розв'язання.

Корнель (розставляє фігури на шахівниці). То чом не розіграти її так, як тато хотів?

Петр. А чом не інакше? Може, тато й сам тепер грав би так, як я.

Мати. Тихо! Годі сперечатись, і гайда звідси! Мені треба тут лад навести після вас, шибеників.

Корнель. Ми тобі допоможемо.

Мати. Аякже, знайшлися помічники! Хіба ви, чоловіки, тямите, що таке лад!

Корнель. Поставити все там, де воно було.

Петр. Поставити все там, де воно має бути.

Мати. А от і ні. Поставити все там, де йому добре. Та хіба ви зрозумієте! Ну, гайда, йдіть уже ви обидва.

Корнель. Ходімо в садок, постріляємо з цієї рушниці, Петре!

Петр. Гаразд. За сто кроків — у пляшку.

Мати. Вам аби щось розбивати!

Корнель. Тоні, а ти не йдеш? (Бере зі стояка рушницю, яку був приніс).

Мати. Ні, Тоні не любить вашої стрільби. Правда, Тоні?

Петр. Я знаю. Він боїться.

Мати. Тоні не боїться. Ви його не розумієте. Він просто не такий, як ви, от і все.

Корнель. А з нас кожен не такий, як інші, матусю.

Мати. Менше, ніж вам здається. Ну, йдіть уже, паливоди!

Корнель (цілує її в щоку). Ти вже не сердишся?

Петр (цілує її в другу щоку). Хіба наша матуся вміє сердитись? Вона звикла до такого…

Мати. Ви не знаєте, де Їржі?

Корнель. А справді, де він? Тоні, ти не знаєш?

Тоні. Здається… здається, в нього якесь побачення.

Мати. З ким?

Петр. Ну, сама розумієш, мамо. Певне, з якоюсь прекрасною незнайомкою.

Брати випихають один одного в дворі.

Мати. А тобі чого тут треба, Тоні?

Тоні. Нічого. Я… я просто прийшов сюди почитати.

Мати. Татові книжки?

Тоні. Та ось, про подорож.

Мати. Знов ті далекі краї… Нащо воно тобі, Тоні! Адже ти ніколи не будеш мандрівником, правда? (Ходить по кімнаті й неквапно поправляє все).

Тоні. Мабуть, не буду. Але я так виразно все уявляю…

Мати. Ну що, наприклад?

Тоні. Та все… Ну, хоч би… степ, буйна трава, і раптом біжить табун антилоп… Мамо, я не розумію, як можуть люди стріляти в тварин.

Мати. Татусь стріляв… Але ти будеш не такий, правда? (Обнімає його за шию). Я б тільки хотіла, щоб ти завжди був такий, як тепер. Треба ж комусь лишатися вдома, Тоні. Бо інакше ні в кого на світі дому не було б. (Цілує його). Ну йди вже, у мене тут ще багато діла.

Тоні виходить.

(Нечутно пораючись). Тоні буде інакший. Тоні повинен бути інакший. (Зупиняється перед портретом Батька й дивиться на нього. Тоді знизує плечима, відходить і спускає важкі штори на вікнах).

Кімнату сповнює півморок.

(Вертається до Батькового портрета й засвічує перед ним торшер). Слухай, ну чого ти весь час маниш їх сюди? Ти ж знаєш, що я цього не люблю… Навіть Тоні, що вродився вже після твоєї смерті й пі разу тебе не бачив, так і дивиться, щоб сюди забитись. Ну скажи, нащо ти це робиш. Я ж хочу, щоб вони й моїми були, Ріхарде! Я не хочу, щоб вони весь час пнулись за тобою.

Батько (повільно виступає з темного кутка; одягнений він у такий самий мундир, як на портреті). Та я не маню їх сюди, серденько. Це вони самі. Бач, вони ж ізмалечку гралися всім оцим мотлохом… Тож не дивуйся їм.

Мати (обертається до нього нітрохи не сторопіло). Авжеж, ти це щоразу кажеш, любий. Та вони тепер уже завеликі для цих твоїх іграшок, а однаково весь час тут та й тут.

Батько. Що ж — дитячі спогади. Але ж ти могла все це давно повикидати, любонько. Нащо воно?

Мати. Аякже, повикидати! Пам'ятки по тобі? Ні, ні, Ріхарде, я маю на них право і держу їх тут задля тебе. Бо все це — ти. (Сідає в крісло). І коли тут побувають хлопці, після них завжди лишається щось у повітрі… Щось таке, наче ти сам тут був. Ти сам.

Батько (сідає верхи на стілець). Та це просто тютюн, любонько.

Мати. Тютюн… і життя. Ти не можеш уявити, що я тоді почуваю. Тільки заплющу очі, і всю мене пронизує; Ріхард був тут… Ріхард… Ріхард… Усе тут сповнюється тобою, наче я тобою дихаю. Ні, не кажи, не в цьому мотлоху річ, це ти сам, це ти… А хлопців ти мені псуєш, Ріхарде.

Батько. Та що ти, голубко! Таке придумала. Ну як би я міг їх псувати? Адже я вже… скільки це років?

Мати. Невже сам не знаєш? Сімнадцять.

Батько. Так багато?.. Ну, то коли хтось уже сімнадцять років мертвий, від нього лишається так мало, любонько. Що рік, то його меншає й меншає. Я вже ні на що не придатен, серденько. Хіба лиш на те, щоб тут на згадку про мене порох витирали.

Мати. Однаково ти їх вабиш. Того вони й пхаються сюди весь час. Це все ж таки щось означає для хлопців: тато солдат, тато герой! Я бачу, як воно їх чарує. Завжди чарувало.

Батько. Не треба було розповідати їм про мене, серденько. Це твоя помилка.

Мати. Не треба було розповідати? Що це ти балакаєш? А хто ж іще має зберігати пам'ять про тебе, як не я? Адже відколи тебе не стало, Ріхарде, чи багато я мала втіхи, крім дітей та споминів про тебе? Я знаю свій обов'язок перед тобою, коханий мій. Чи багато є дітей, що можуть так пишатися своїм батьком?.. Ти не уявляєш, що це означало для наших хлопців То невже я мала позбавити їх цього?

Батько. Ти перебільшуєш, люба. Не сердься, але щодо цього ти завжди перебільшувала. Яке там геройство! Нічого надзвичайного там не було. Така собі дрібна сутичка з тубільцями… та ще ж нас і побито.

Мати. Я знаю, ти завжди так кажеш. Але ваш генерал тоді сам написав мені: "Шановна пані! Ви оплакуєте героя. Ваш чоловік сам зголосився взяти участь у найнебезпечнішій операції…"

Батько. Та це ж тільки говориться так, серденько. Він тільки хотів якось утішити тебе, коли вже… таке зі мною сталось. Яке там геройство! Когось треба було послати. Якби не зголосився я, пішов би хтось інший. От і все.

Мати. Але в того іншого, може, не було б п'ятьох дітей, Ріхарде!

Батько. Може, й так; та коли в когось п'ятеро дітей, це ще не означає, що він повинен бути поганим солдатом, любонько. Одне слово, я не зробив нічого надзвичайного… але ти цього не зрозумієш, люба: в бою людина мислить зовсім інакше. Це важко пояснити. Сторонньому воно, може, здається, бозна-яким геройством, але тобі самому… Просто так треба, і все. Той фланг треба було прикрити. Ось дивись: тут наступали головні сили, а отут збоку лишався прохід у горах. І той прохід ми мали зайняти невеликим загоном. Оце й усе. П'ятдесят двоє вбитих, тільки й того. Велике діло!

Мати. П'ятдесят двоє вбитих… А всього скільки вас було?

Батько. Ну… п'ятдесят двоє й було. Зате ж ми продержалися цілих шість днів. Признаюся, найдужче нам дошкуляла спрага. Там, бач, не було води. Тож спрага мучила — несила терпіти. І злість. Я там страшенно злостився, серденько.

Мати. Чому?

Батько. Бо все це, правду кажучи, було непотрібне. Наш полковник помилився, розумієш? Треба було головну колону трохи притримати внизу, а в той прохід послати принаймні чотири батальйони. І гірську батарею. Я це побачив зразу. І сказав полковникові. А він мені на те; "Ви, здається, боїтесь, майоре?"

Мати. Ріхарде! І ти через це пішов… на смерть?

Батько. Найбільш через це, серденько, найбільш через це. Щоб полковник побачив, що я мав рацію, розумієш? Йолоп! Прямо в пастку послав, тубільцям на втіху!

Мати. І заради нього… заради нього…

Батько. Тобі це здається безглуздям, правда? А в армії, любонько, це називається честю. Бач, там інакше не можна.

Мати. Ріхарде, цього ти мені ще не казав! То ти загинув тільки через те, що ваш полковник дав дурний наказ?

Батько. Таке часом стається, рідненька. Та принаймні з'ясувалося, що я мав рацію. Хіба це нічого не варте?

Мати. От бач, про що ти думав: довести, що ти мав рацію. А про нас і не згадав, правда? І про те, що я саме чекаю п'ятої дитини, не подумав?

Батько. Як не подумав, серденько! Ще б пак не подумати! Як попадеш у таку халепу, то стільки всього передумаєш, що тобі ё уявити несила. Наприклад, їдеш верхи й кажеш сам собі: "Через три місяці я б міг додому з'їздити. Доти вже й мало народиться. Треба буде шаблю скипутп, обережненько поставити в передпокої і ввійти навшпиньки… навшпиньки… Ну, Ондра вже потисле мені руку по-чоловічому, як дорослий, і скаже: "Добридень, тату!" — "Добридень, Ондро. Як там у школі?" — "Все гаразд, тату". А Їрка — тон зразу почне показувати якусь машинку: "Диви, тату!" А близнята витріщатимуть на мене очі та битимуться: хто перший злізе мені на коліна. "Дарма, шибеники, лізьте обидва зразу та не сваріться!" А дружина… це я більше як півроку її не бачив. Більш як півроку. Коли обійму її — чи знов вона Так обм'якне, ніби в неї й кісток нема, і зітхне: Ріхарде…"

Мати. Ріхарде…

Батько (підводиться). Ну що, серденько? Як тобі тут жилося?

Мати (з заплющеними очима). Сам знаєш, коханий, чекала тебе… П'ятого сина тобі породила… Такий слабенький, Ріхарде, бозна, чого він такий тендітний. Може, тому, що я стільки за тобою плакала.

Батько. Дарма, рідненька, він подужчає. Ще й в нього виросте молодчага, герой, ось побачиш.

Мати (з несподіваним запалом). Ні, Я не хочу, щоб із Тоні виріс герой! Досить із мене, Ріхарде, чуєш? Досить я вже заплатила за ваше геройство! Мало хіба, що ти загинув? Чи ти знаєш — чи ви знаєте, що це таке: втратити чоловіка! Якби ти знав, на що я звелася… Що це ти мені накоїв, Ріхарде, як ти міг дозволити, щоб тебе так безглуздо віддали в жертву?

Батько. Серденько, а що я міг удіяти, коли той бовдур полковник сказав, що я боюся… Мусив піти, правда? Він же сказав це… при всіх офіцерах. "Здається, ви боїтесь, майоре?" Я не знаю, рідненька, як би тп повелась, коли б сама це почула.

Мати (підвівшись, тихо). Я б сказала: "Йди, Ріхарде. Такого стерпіти не можна".

Батько. От бач, голубонько, і ти б то саме відчула.

Мати. Бо я тебе кохала, Ріхарде, бо я й досі кохаю тебе! Але тут це пі до чого, мій єдиний; хіба ж ти можеш знати, що робиться з жінкою, коли вона так безтямно, так по-жіночому когось покохає! Я сама не знаю, звідки це в нас; тільки знаю, що мені саме це в тобі страшенно подобалося — твій войовничий вигляд, Ріхарде, дзенькіт твоїх острог, твоя відвага й фанфаронство, твоя чесність і легковажність… Сама не знаю, чому це так мене чарувало. Мабуть, я була дурна, закохана, навіжена; але й тепер… я й тепер би не стерпіла, якби тебе спіткало приниження!

Батько. Ну от бач! А якби я тоді не пішов…

Мати. Ні, ні, Ріхарде, не лови мене на слові! Мабуть… ні, напевне, я б погодилася, щоб ти тоді повівся… не по-військовому. Ти вернувся б до мене й дітей… вийшов би у відставку. Я б, із цим змирилася. І теж любила б тебе. Може, трохи по-іншому. Я знаю, що ти страшенно мучився б… без тієї вояцької честі, але ми… обоє якось пережили б це; зате я принаймні жила б із тобою разом і могла б про тебе піклуватися.

Батько. Як про людину, що мучиться своєю нікчемністю. І це задовольнило б тебе?

Мати. Мусило б задовольнити. А так — чим, ти думаєш, доводилось мені вдовольнитися? Чи багато я мала?

Батько. Я знаю, рідненька… Мені страшенно тяжко. Та майорська пенсія, що ти по мені одержувала…

Мати. І п'ятеро дітей, Ріхарде, — подивись тепер на них. Ти не знаєш, як важко з цим упоратись самотній жінці. Ні, ні, цього ти не можеш зрозуміти. Пробач, коханий, мені не слід би про це говорити, але ж ви, чоловіки, хіба уявляєте… Одежа, харчі, школа —і знов — одежа, харчі, школа… Весь час рахуй, вираховуй, по десять разів кожну одежинку й кожний мідяк у руках обертай — що ви про це знаєте? Звісно, геройства тут нема ніякого, але… й від цього нікуди не дінешся, мій любий. Коханий мій, коханий, чого ти так на мене дивишся? Бачиш, на що я звелася!

Батько. Ти красуня, любонько. Ти вродливіша, пі ж була.

Мати. Не балакай казна-чого, Ріхарде. Ми, живі, страшенно змінюємось. Ти — ні, ти зовсім не змінився. Я аж соромлюся, що стала така стара проти тебе. Не дивись на мене, мій єдиний. Адже ж у мене стільки турбот було! І так важко жилося без тебе…

Батько. Ну, з мене ти небагато мала помочі!

Мати. Зате хоч сама не була. А найбільше, любий, найбільше я потребувала тебе, коли діти почали підростати. Ні, ти не думай, вони хлопці славні. Всі — Онджей, Їржі, близнята — завжди раді були помогти мені. Та як виросли, то неначе почали говорити іншою мовою. Я їх не завжди розумію, Ріхарде. Ти, мабуть, розумів би їх краще.

Батько. Не знаю, голубонько, не знаю. Мабуть, і я б не в усьому добрав діла. Хіба я тямлю щось у медицині, чи в авіації, чи в тих дурницях, що ними забили собі голову наші близнята…

Мати. Це ти про політику?

Батько. Атож. Я в ній темний, люба. Я був просто солдат, та й годі.

Мати. А все ж… Тебе вони краще слухалися б. Я знаю, ти хотів і з них поробити солдатів; та коли ти загинув, я сказала собі — ні! Звісно, я ж могла віддати їх до військових шкіл… безкоштовно; але я воліла… я воліла своїми руками заробляти гріш, щоб вони вчилися чогось іншого. Я думала: хай буде медицина, техніка, що завгодно… тільки не армія. Хай роблять щось корисне… і таке, від чого люди не мусять умирати. Якби ти знав, скільки я напрацювалася, щоб їх вивчити… А тепер бачиш, що маю!

Батько. Ну, серденько, мені здається, на них тобі нема чого нарікати.

Мати. Та хтозна… Я сама здаюся собі квочкою, що вивела орлят. Вони один за одним злітають у небо, а я сиджу на землі й кудкудакаю зі страху. Часом я тверджу собі: не будь такою малодушною, не заважай їм… Ріхарде, це просто страхіття, що з людиною діється, коли вона — мати! Адже я й сама колись була відчайдушна, й сама мріяла бозна про що… Ох, ти сам знаєш, коханий.

Батько. Знаю, голубонько.

Мати. Адже я з дому втекла з тобою, і мені не страшно було хоч би й життя віддати. А тепер… тепер я б рада, мов скнара, сховати те, чим живу, сісти на нього зверху і кричати: "Не віддам! Не віддам!" Я й так уже доволі віддала, Ріхарде. Тебе… і нашого Ондру. Більше від мене вже не можна жадати. Занадто дорого коштувало мені те, що зветься… геройство. Спершу ти, потім Ондра…

Батько. Не кажи, рідна моя; Ондра помер гарною смертю. Гарною… і почесною.

Мати. Почесною, я знаю. Вам здається страшенною честю за щось умерти; а про те, що хтось вас утратить, ви й не думаєте. Ну, ти, Ріхарде, може, й мусив піти на смерть, бо ти був солдат. Але ж Ондра не мусив. Ондра був лікар і вчений; він міг би працювати десь у клініці… й не заразився б…

Батько. З лікарями таке буває, маленька моя. В нашому полку теж якось був помер лікар. Такий славний чолов'яга був, я з ним усе грав у шахи. І раптом заразився холерою…

Мати. Але ж хіба наш Ондра мусив їхати туди, в тропіки? Це все через тебе!

Батько. Ну що ти, серце моє, я ж тоді вже давно був мертвий!

Мати. Однаково: ти весь час манив його сюди, до свого кабінету. Ти мав на нього вплив, любий. Тут Ондра весь час учився, тут він сидів, обіклавшися книжками, тут цілі години ходив з кутка в куток і курив… І тут-таки раптом сказав мені: "Мамо, я поїду на екватор, хочу трохи світа побачити". А що він туди їде воювати з жовтою пропасницею, це він… забув сказати. Ви завжди криєте від мене, що у вас на думці. Скажете: "Мамо, я тільки прогуляюся", — а потім зостаєтесь там навіки. Утік, наче злодій!

З темного кутка виступає Ондра в білому лікарському халаті.

Ондра. Матусю, та ж я тобі вже скільки разів пояснював… Я просто не хотів, щоб ти турбувалася. Тому й не сказав нічого. От і все.

Мати. Оце ти називаєш "пояснював"? Про те, щоб я не турбувалась, ти подумав; а про те, що можеш там заразитися чи ще яку біду собі напитати — ні. А я б подумала, Ондро. От воно як.

Ондра. Ну, й помогло б це тобі, матусю? Адже я б однаково поїхав.

Мати. Ондро, Ондро, ти ж весь час був такий серйозний, розважний хлопець. Я часто не знала б, що мені й робити, якби не ти. Меншим дітям ти був замість батька — такий розумний і статечний… І раптом — на! Поїхав У тропіки й помер там від жовтої пропасниці. Не кажи мені, Ондро, що так треба було!

Батько. Бач, серденько, лікар теж на свій лад солдат. Такий уже фах, правда, Ондро.

Мати. І що тобі було до тієї жовтої пропасниці? Міг би лишатися вдома, лікувати людей або породіллям допомагати…

Ондра. Мамо, зваж сама: від жовтої пропасниці щороку сотні тисяч умирали… Адже це була б ганьба — не знайти ліків від неї. То був… ну, просто обов'язок.

Мати. Твій обов'язок?

Ондра. Обов'язок науки. Бач, матусю, це дуже тяжка хвороба. І якби ти бачила, як там, на півдні, люди вмирають… то сама сказала б: "Ондро, з цим треба щось зробити". Нікуди не дінешся, мамо: хтось мусив туди поїхати.

Мати. Але чому неодмінно ти, Ондро? Ні, не переконаєш ти мене!

Батько. А чому неодмінно не він? Голова в нього, здається, була не дурна. А такі справи завжди припадають найкращим, голубонько.

Мати. І ті найкращі повинні через це вмирати?

Батько. Атож. Інакше не можна, серденько. Найкращі завжди повинні йти попереду, розумієш? А ти, Ондро, не журися. Ти вчинив добре.

Мати. Я знаю, ви завжди горою один за одного проти мене. Вам, чоловікам, легко казати — вчинив добре; та якби ви знали, що зі мною було, коли я одержала ту телеграму. Я зрозуміти не могла, в голові не вкладалось. "Ласкава пані, ваш син поліг, як герой, на бойовищі науки…"

Батько. От бач, рідненька: як герой. Хіба це нічого не варте?

Ондра. Ет, не в тім річ, тату. Це мене цікавило найменше. Я хотів одного: з'ясувати причини пропасниці. Яке ж тут геройство? Хто працює в науці, той повинен з'ясувати причини, хіба не так? На все інше йому начхати. Геройство там або честь — то все хлоп'яцтво, тату. Ось відкрити щось нове — це справді чогось варте.

Мати. Ну, і відкрив ти щось?

Ондра. Я — ні, матусю, але інші відкрили. Один швед і один американець.

Батько. Шкода. Не люблю американців.

Мати. От бач, Ондро! Хіба твоя смерть не була даремна? І непотрібна нікому?

Ондра. Ні, матусю. Ти тільки цього не розумієш.

Мати. Авжеж, не розумію. Я, мабуть, ніколи вас не розуміла. Я раз у раз чую це… від Їрки і від обох близнят: "Мамо, ти цього не розумієш…" Не розумію! Не розумію! Господи, я вже сама себе перестаю розуміти. Адже ви — часточки мого тіла. Та й ти, Ріхарде, ввійшов у мене й став моїм тілом і душею. І я вас не розумію? Що ж у вас є таке особливе, таке страшенно своє, що я вже й зрозуміти вас не здатна?

Ондра (підходить до неї). Матусю, тобі не можна хвилюватись. У тебе слабе серце, тобі це шкодить.

Мати. Не перебивай! Чого ж я вас так добре розуміла, поки ви були малі, пам'ятаєш, Ондро? Коли хтось із вас надворі, бувало, заб'є коліно, я це вдома відчувала й зразу вибігала… А коли ви всі сиділи за столом, я так глибоко почувала; це — я. Це все — я. Прямо всім тілом відчувала! оці діти — то я! А тепер: "Мамо, ти цього не розумієш…" Ріхарде, що це вступило в наших дітей— таке чуже й… вороже мені?

Батько. Бач, рідненька, вони вже дорослі… і в них є свої інтереси.

Мати. А я завжди знала тільки їхні інтереси, розумієш? Ви всі думаєте про свої справи, свою честь, своє покликання й ще бозна про що — таке велике, що я й справді його не розумію. А я… я весь вік думала тільки про вас. Я ніколи не знала іншого покликання, крім вас. Я знаю, в цьому не було нічого великого — тільки клопотатись та любити… Та коли я вам, п'ятьом дітям, подавала на стіл страву, для мене це було наче якийсь обряд. Ондро, Ондро, ти й гадки не маєш, як порожньо за столом без тебе!

Ондра. Мені дуже шкода, матусю.

Мати. Правду кажете, я цього таки не розумію. Наприклад, твій тато загинув, бо треба було вбивати якихось там тубільців, А ти, Ондро, вмер від того, що хотів рятувати їхнє життя. Мабуть, мені таки бракує розуму для цього. Ви робите один так, другий навпаки, а потім кажете мені: "Це великі завдання, матусю, ти такого не можеш зрозуміти". Один із вас щось будуватиме, а другий те саме руйнуватиме, а мені скажете: "Це, мамо, таке величне діло! Ми мусимо так робити, хоч би за це довелось віддати життя". Життя! Вам легко казати! Самому вмерти — це кожен зуміє; але втратити чоловіка або сина.." Знали б ви, що це таке! Отоді б ви…

Ондра. Тут Ти, мабуть… маєш рацію, мамо.

Мати. А хоч би й не мала… Я но хочу мати рацію, я хочу мати вас, хочу мати своїх дітей! Навіщо ти помер.

Ондро! Ти ж був такий славний, статечний хлопець… І наречену мав, синку, збирався одружитись… Це я, мабуть, розумію, так чи ні, Ондро?

Ондра. Авжеж, матусю…

Мати. От бач!

Два постріли в саду.

Батько (підводить голову). Що це?

Мати. Нічого. То хлопці стріляють у мішень. Корнель… і Петр.

Батько. Добре. Хто не вміє стріляти, той ні на що не придатен.

Мати. Наш Тоні не стрілятиме, Ріхарде. У нього не така вдача. Ондра теж не любив стріляти, правда ж, Ондро? Ти знав самі книжки, як і Тоні…

Ондра. Але в Тоні це як гашнш, матусю. Він снить наяву. А це недобре.

Мати. Та він же ще дитина!

Ондра. Ти про нього довіку думатимеш так.

Мати. Бо він слабенький!

Батько. Треба тобі взяти його в руки, любонько, щоб він привчався до чогось серйозного.

Мати. А я не хочу! Я не хочу, щоб Тоні вже тепер убгав собі щось у голову! Я більше не пущу його сюди…

Батько. А чому?

Мати. Бо ви захочете впливати па нього! Бо ви йому нашіптуватимете: "Будь чоловіком, Тоні, будь чоловіком! Роби щось! Іди

за щось умирати: за славу, за честь, за правду…" Ні, я не згодна, чуєте? Не займайте Тоні!

Батько. Ну що ти, матусю! Невже ти хочеш зробити з нього дівчину?

Мати. Я хочу, щоб він був мій. Ти не маєш на нього ніякого права, Ріхарде! Тебе вже на світі не було, як він народився. Тоні мій, тільки мій, розумієш? І я його сюди не пущу!

Ондра. Матуся, певне, вважає, що ми погане товариство.

Мати. Атож. Бо ви мертві.

Постріли в саду.

Ондра. Мамо, ти нас боїшся?

Мати. Ну як би я могла боятись вас, синочку! Підійди ближче, Ондро, покажися мені! Якби ти знав, як тобі личить білий халат! Я завжди думала, як ти сидітимеш біля мене, коли… коли я прощатимуся з дітьми…

Ондра. Та що це ти, матусю! Ти ще довго будеш із ними! Весь час, весь час!

Батько. Наша матуся сильніша, ніж їй здається. (Підходить до столика з шахівницею). Хто це тут грав, серденько?

Мати. Петр із Корнелем. Казали, що це твоя задача.

Батько. Правда. Я колись почав був її розв'язувати.

Мати. Хлопці посварились через неї. Корнель хотів, щоб Петр пішов на де п'ять.

Батько. Слушно. І я пішов би на де п'ять.

Мати. Але Петр сказав, що є інше розв'язання. Вони з Корнелем раз у раз заводяться.

Батько (замислено). Інше розв'язання? Яке ж це?.. Може, тепер є нова шахова школа. Хіба що спершу піти оцим пішаком… Цікаво! Здається, Петр має якусь рацію.

Дверима зовсім нечутно входить Їржі в пілотському комбінезоні.

Їржі. Добривечір, матусю. Здрастуй, тату. Здоров, Ондро.

Батько (обертається). А, Їрка!

Ондра. Здрастуй.

Мати. Чого це так рано, їржичку? Літав сьогодні?

Їржі. Літав, мамо. Ох, як гарно літалось!

Мати. Добре, що ти вже вдома. Бо я не люблю, коли ти літаєш. Я тоді так боюся… Сьогодні хоч не пізно прийшов.

Їржі. Бо я, мамо… зразу до тебе.

Батько. Слушно. А знаєш, тобі це вбрання дуже личить.

Мати (підводиться, охоплена жахом). Стривай… Їржі, ти бачиш… тата… і Ондру?

Їржі. Бачу, матусю, аякже.

Мати. Але ж вони… вони мертві, Їрко! Як ти можеш їх бачити… Як ти можеш із ними говорити… Їржі!

Їржі. Та розумієш, мамо… Тільки не сердься. У мене щось зламалося в літаку. От і все.

Мати. Їрко, з тобою щось сталося?

Їржі. Ні, матусю, нічого. Справді, навіть не заболіло. Бач, у мого літака відломилося крило… ну, і от…

Мати. Їржі, ти щось приховуєш від мене!

Їржі. Не треба сердитись, матусю, але я вбився. Мати. Ти… ти…

Їржі. Мамо, прошу тебе, не хвилюйся!

Мати. То ти мертвий, Їржичку?.. Їржі, Так, мамо. Я… ну, як то кажуть, мертвий, Мати (стогне). Боже мій, Їржі! Їржичку!

Ондра, Тихо, тихо, матусю. Заспокойся.

Мати. Їрко, тебе нема, ти вбився!

Батько. Ти повинна мужньо знести цю втрату, люба моя. Адже бачиш — він помер, як герой. Це була прекрасна смерть.

Мати (мов скам'яніла). Прекрасна смерть. От і маєш, Ріхарде! От і маєш!

Їржі. Мамо, так ніхто ж не винен! Бач, я хотів спробувати одне діло., та мотор підвів. Я й сам не знаю, як воно сталось.

Мати. Мій Їрка… (Падав в крісло й плаче). Ондра. Не займай її. Хай поплаче, їй полегшав, (Стає біля неї).

Батько (відводить Їржі набік). А що ти пробував зробити, Їржику?

Їржі. Побити рекорд висоти, тату. З вантажем. Півтори тонни.

Батько. А… це має якесь значення — такий рекорд?

Їржі. Має, тату. Наприклад, під час війни — летіти якнайвище з найбільшим вантажем бомб…

Батько. Правда. Це неабищо. Їржі. Або в повітряному транспорті… Адже там, угорі, нема ні хмар, ні вітру. Це знаєш як зручно! Батько. Ну, і високо ти піднявся?

Їржі. Трохи вище дванадцяти тисяч метрів; але раптом у моторі почались перебої…

Батько. А це рекорд?

Їржі. Рекорд, тату. В цій категорії — світовий рекорд.

Батько. Що ж, добре. Я радий, синку, Їржі. От тільки… коли я впав, то все розтовклося, тату. І альтиметр, мабуть, розбився. Шкода. Батько. Чому?

Їржі. Бо як же тепер установлять, що я піднявся так високо?

Батько. Байдуже, Їрко. Важливо, що ти піднявся, Їржі. Так ніхто ж про це не дізнається!

Батько. Але ж рекорд побито — ось що головне. І хто б подумав, що ти, Малим тільки й знав іграшки… Ну, поздоровляю, сину.

Мати (стогне). Їржі… Їржичку…

Ондра. Заспокойся, матусю.

Батько. Не плач, серденько. Справа була варта заходу. То вже не плач. Ще ж із похороном стільки клопоту…

Їржі. Мамо, ти не дивись на мене, коли мене принесуть, чуєш? Те, що принесуть, — то вже не я. Я тут такий, як був… і ти ніколи не бачитимеш мене інакшим, правда?

Мати. Чому ти не сказав мені, що хочеш так високо злетіти? Я б тебе не пустила.

Їржі. Не можна було, мамо. Я мусив.

Мати. І як ти наважився на таке, Їржичку, що це ти забрав собі в голову! Нащо був тобі той рекорд?

Їржі. Та коли маєш таку добру машину… Просто мимоволі., Ти, матусю, цього не зрозумієш. Воно само тебе тягне… наче машина підказує.

Стук у двері.

Батько (вимикає лампочку під своїм портретом; настає глибока сутінь). Не муч себе так, рідненька.

Мати. Мій Ірка! Такий гарний, здоровий хлопець! Нащо… Нащо…

Їржі (дедалі тихше). Ти цього не розумієш, матусю, ти цього не можеш зрозуміти…

Знову стук.

Ондра (пошепки). Заспокойся, мамо. Зберись на силі.

Батько (пошепки). Любонько, прощай!

Знову стук.

Мати (підводиться). Увійдіть!

Двері відчиняються; на порозі, в яскравому денному світлі, стоїть Корнель.

Корнель. Пробач, мамо… я не хотів тебе турбувати… але… Я маю щось сказати тобі.

Мати. Так.

Корнель. Щойно повідомили… розумієш… У нашого Їрки щось сталося з літаком. Тільки ти не лякайся, мамо. Нічого страшного…

Мати. Так…

Корнель. Їржі… Матусю! Ти вже знаєш?

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Та сама кімната; тепер у ній є ще й радіоприймач. Тоні стоїть біля приймача навколішки й крутить регулятор. З приймача лунав військовий марш. Тоні а невдоволеною гримасою крутить далі.

Чути голос диктора.

Голос із приймача. Увага, увага, увага!

Тоні. В тебе голос як у нашого Корнеля.

Голос із приймача. Закликаємо всіх громадян зберігати спокій і порядок. Суворо попереджуємо, що не вільно збиратися на вулицях; у разі непослуху поліція і військова влада вживатимуть найрішучіших заходів…

Тоні. Бр-р-р! (Крутить регулятор далі; лунає ніжна, далека музика. Тоні, не підводячись, слухає, змахуючи в такт рукою).

Входить Корнель у напіввійськовому костюмі: високі чоботи, бриджі, на куртці нашивки.

Корнель. Облиш, Тоні. Ти ж знаєш, мама не любить, коли хтось бавиться з приймачем. Це ж пам'ять по нашому Їржі…

Тоні. Чуєш, Корнелю, як гарно!

Корнель. Так, гарно, але зараз не час на це. Вимкни, Тоні. Бо мене чорти беруть.

Тоні (вимикає приймач, але не підводиться). Шкода. Це якась закордонна станція. Мені здається, що… десь на півночі. Так звучало… наче сніжок сипався.

Корнель. Тобі весь час щось здається. (Запалює сигарету й нервово ходить по кімнаті). Як безглуздо, що я мушу сидіти вдома… (Поглядає на годинник на руці) — Зараз робітники йтимуть з роботи. Може збитися буча… Сто чортів, мені ж треба бути там! (Спиняється біля вікна й прислухається).

Тоні. Корнелю!

Корнель. Га?

Тоні. А що з Петром?

Корнель. Не знаю. Заарештували. Хай би не встрявав у це.

Тоні. А ти хіба не встряєш?

Корнель. Так, але з другого боку. Цс дуже велика різниця.

Тоні. Яка?

Корнель. Ми за порядок — і за благо народу. Ти цього ще не розумієш. Твоє щастя.

Тоні. Петр також стояв за благо народу. А ви його заарештували.

Корнель. Бо він інакше уявляв собі це благо. Він думав, що нами може правити та брудна потолоч. Красно дякую, ото картина була б! Вони вже показали нам, на що здатні: тільки грабувати та мститися. (Гасить сигарету). Вони б занапастили країну.

Тоні. Але ж Петр виступав проти грабунків!

Корнель. Тим Бірше! Петр хотів, щоб із банди викувався уряд. А саме цього ми й не можемо дозволити.

Тоні. Хто це — ми?

Корнель. Наша партія. Ми, нація. Якби захопили владу вони, з їхніми утопіями… з їхнім пацифізмом і рівністю… Отоді б каша заварилася, хлопче! Адже це зрада інтересів нації — те, чого хочуть ці людці! Розпустити армію… взяти в свої руки державні установи… експропріювати заводи й фабрики… Гарне діло! Це був би кінець культури й усього на світі. Ні, ні, Петре, ми но дозволимо, щоб наша нація до такого докотилась. Пора вже взяти в шори цих горлопанів та зрадників… Та нащо тобі мої проповіді, Тоні.

Тоні (підводиться). Корнелю…

Корнель. Ну?

Тоні. А що буде з Петром?

Корнель (знизує плечима). Нема ради, треба чекати. Наші його заарештували, і поки що… він за гратами.

Тоні. Як злочинець?

Корнель. Як заручник. Не бійся, нічого там із ним не станеться. Але якщо та чорна зграя знову почне стріляти на вулицях, тоді… хтозна.

Тоні. Тоді ви… розстріляєте Петра?

Корнель. Я — ні, Тоніку. Але, сам розумієш, боротьба — це боротьба. Не треба було Петрові встрявати в неї. Можеш повірити, мені було б страшенно шкода, якби… якби з ним щось сталося. Але це вже від нас

не залежить… Хай той набрід складе зброю, і тоді наші відпустять Петра… з усіма заручниками. От воно як.

Тоні (з жахом в очах). Уяви собі, Корнелю… уяви собі, що у Петра на серці! Як він дивиться на двері й чекає, з ранку до вечора чекає… коли вони відчиняться… "Виходьте". — "Куди?" — "Швидше, там побачите!"

Корнель. Стривай. (Прислухається). Тихо. На щастя, ніхто но стріляє. Бо якби хтось десь вистрелив, тоді кепське діло, Тоні. Тоді наші вже не даватимуть пощади… Але я гадаю, що та голота вже поховалася. Адже то кодло боягузів. Хай тепер Петр побачить, із ким злигався! Постав проти них кулемет —і вони розбіжаться, як-зайці… Чуєш? Тихо. Мабуть, переговори. Хоч я, правда, й не розумію, як можна вести переговори з такою бандою.

Тоні. Корнелю, а руки тоді зв'язують?

Корнель. Коли?..

Тоні. Ну, як ведуть на страту.

Корнель. Аякже. Звичайно, зв'язують. А чому ти про це питаєш?

Тоні (зціплює руки за спиною, ніби вони у нього вв'язані). Знаєш, я так виразно уявляю… що почуває людина, коли стоїть так… навпроти солдатів з рушницями. Все — як вона дивиться… кудись понад їхніми головами… а волосся їй ворушить неначе холодний вітер. Ще ні… ще мить… "Цільcя!.." Боже!

Корнель. Облиш!

Тоні (гнівно кричить). Собаки! Криваві собаки!

Корнель. Тоні!

Тоні. Вогонь! (Хитається й падає на коліна).

Корнель (хапає його за плече й торсає). Ну, годі вже! Тоні, у тебе хвороблива уява!

Тоні (заплющує очі й підводиться). Корнелю, як можуть люди так палко ненавидіти одні одних!

Корнель. Ти цього не зрозумієш. Ти ще не навчився палко вірити.

Тоні. В що?

Корнель. У свою правду. Людина ніколи не зробить заради себе того, що робить заради свого, прапора. Не можна бути таким вразливим, Тоні, Наша матуся тільки, псує тебе.

Тоні. Чим?

Корнель. Своїм вихованням. Так із тебе ніколи не вийде чоловіка, здатного за щось боротися. Мир, любов, співчуття — я знаю, це все дуже гарне, але… не час тепер для цього. Тепер діються занадто серйозні… й великі речі. Наша матуся цього не розуміє. Ми повинні бути готові… до всього. Якби з Петром щось сталося… Тоні, хай мама не знає про це. Кажімо їй, що він за гратами, чуєш? Та, може, й справді вже все минулося. Може, та чорна голота вже поздавалась, бо чого ж така… дивна тиша. Не виходь з дому, Тоні.

Тоні. А ти?

Корнель (знизує плечима). Мені слід би бути там, 8 нашими. Боже, аби лиш не прогавити, коли там щось завариться! Яке ідіотство, що я

мушу сидіти дома, коло матусі! Та що вдієш — коли тут щось. сколотиться… У матусі таке слабе серце… А той набрід — хіба вгадаєш… Кинуться грабувати… Треба ж комусь обороняти вас. (Стоячи спиною до Тоні, виймав з шухляди револьвер і заряджав його; потім кладе назад). Я знаю, де моє місце. Але від матусі краще приховати, що справи такі поважні, Тоні. Тож я… зостануся вдома. Заради матусі… і заради тебе.

Входить Мати.

Мати. Корнелю, де Петр? Чому він ще не вернувся? Вранці ти казав, що це, певне, якесь непорозуміння… що його до вечора відпустять… Чуєш, Корнелю?

Корнель. Чую, матусю, але… не так воно швидко робиться. Бач, вони заарештували сотні людей, і поки все з'ясують… Це може тривати… навіть із тиждень.

Мати. Цілий тиждень? Корнелю, невже нашого Петра стільки мучитимуть? Ні, ні. Я цього так не полишу. Я сама піду туди й скажу їм…

Корнель. Не можна, мамо. Тебе туди й не пустять.

Мати, Як це так — матері не пустять? Я понесу Петрові свіжу білизну й щось попоїсти. Хто може заборонити матері? Мати має право.

Корнель. Доведеться почекати, мамо. Зваж сама: вулиці перекриті військом…у центр нікого не пускають.

Мати. А матір пустять! Я їм скажу, що несу щось синові… Я мушу побачити Петра, Корнелю. Мушу знати Що з ним. Адже він не злочинець, щоб його держати за гратами. Я їм усе в вічі скажу, ти не думай. Я їм скажу, Що вони не мають права держати під замком мого сина!

Корнель. Шкода, матусю. Вони мають таке право.

Мати. Хіба Петр злочинець? Хіба він щось кому заподіяв?

Корнель. Та ні, мамо… не злочинець. Цього ніхто не каже.

Мати. От бач! То яке ж вони мають право пі за що пі про що держати його у в'язниці?

Корнель. Матусю, ти, видно, не дуже розумієш…

Мати. Авжеж… Іди, Тоні, йди, я з Корнелем поговорю. Нащо тобі слухати, яка дурна в тебе мати.

Тоні неохоче, повільно виходить.

Я намагалася все зрозуміти, Корнелю. Але мені несила. Як може хтось заарештувати мого сина, коли він нікому нічого лихого не зробив? Це мені справді важко зрозуміти.

Корнель. Пробач, мамо. Ти ніяк не хочеш збагнути, що у нас тепер… громадянська війна.

Мати. Ну то й що? Хіба вона така необхідна?

Корнель. Необхідна, мамо. Бо люди розділились на два табори, а влада може належати тільки одному. Отож і треба вирішити в бою, кому вона належатиме.

Мати. І через це стріляють одні в одних?

Корнель. Атож. Інакше не виходить.

Мати. Скажи, ради бога, ну чого людям так страшенно кортить тієї влади? Невже у них нема своїх родин? Хай кожен дбає про свою родину!

Корнель. Родина — це ще не все.

Мати. Все, Корнелю. Для мене — все. І не кажи мені, що Петр хотів влади над кимось. Я ж його знаю; він би й мухи не зайняв… Нехай уже ти, Корнелю, але Петр — ні. Не така у нього вдача, щоб комусь наказувати.

Корнель. Хай навіть так, матусю; але його партія хоче наказувати всі.м, хоче все перевернути по-своєму… Це було б нещастя для всієї нації, розумієш? Адже це зграя злочинців і зрадників, матусю. Вони б раді все розламати й розікрасти…

Мати. Неправда, Корнелю. Не кажи так. Хіба я не знаю Петра? Петр би за такими людьми не пішов. Ти б теж не пішов за злочинцями й зрадниками, Корнелю.

Корнель. На жаль, Петр так сліпо довіряв людям…

Мати. Він же молодий! А ти ніколи не був такий молодий і товариський, Корнелю. Ти не був такий легкий на приятельство, Корнелю, — ти скоріш трохи гордій… Але й Петр до поганих людей пе пристав би.

Корнель. То виходить, я пристав до поганих, матусю? Бо ж правда або на їхньому боці, або… на нашому. Отже, котрийсь із нас таки став на поганий шлях.

Мати. Тільки не ти, Корнелю. У твоїй натурі с благородство й гідність, Ти теж не зміг би робити щось брудне… й нечесне.

Корнель. От бач. І коли я честю заприсягнуся, що наш Петр пристав таки до… негарних людей і що всю ту зграю неодмінно треба розігнати, щоб на світі був лад…

Мати. Стривай, сину. Отже, треба було заарештувати нашого Петра, щоб у світі настав лад?

Корнель (повагавшись). Так, матусю… Коли вже він устряв у таке…

Мати. Так це ж ганьба, Корнелю! Як можливо, щоб мали рацію ті, хто заарештував нашого Петра?

Корнель. Мамо, якби їхня взяла, то Петр… заарештував би мене.

Мати. Петр?

Корнель. Я хочу сказати — його товариші. Його партія, розумієш?

Мати. Якби так, то вони були б дурні… й негідники! Адже ти но хочеш нічого поганого, Корнелю! Як же вони могли б тебе заарештувати! Це було б таке саме беззаконня, як і те, що схопили нашого Петра. То лихі люди, Корнелю. Злі, жорстокі, дурні люди. Боже, якби я могла оцим ось кулаком ударити їх в обличчя…

Корнель. Ну що ти, мамо!

Мати. Ми не маємо права лишати його там, Корнелю! Ти повинен якось допомогти мені… Кажеш, що його можуть там ще кілька днів протримати?

Корнель. Можуть, мамо, але потім його напевне випустять. У місті вже спокійно. От побачиш, до завтра все скінчиться…

Мати. А потім ти підеш зі мною по Петра?

Корнель. Піду, матусю.

Мати. А не можна мені сьогодні віднести йому щось?

Корнель. Сьогодні не можна.

Кілька пострілів удалині. Смеркає.

Мати. Що це?

Корнель (нервово). Нічого. Це десь па вулиці… Мамо, прошу тебе… тепер не можна виходити з дому.

Мати. Так Петр же, напевне, чекає.

Корнель. Тобі все Петр! Ідеться не про самого Петра, матусю.

Мати. Ти думаєш, що й з Тоні щось може статись, чи з тобою?

Корнель. Пробач, мамо, я думаю про весь наш народ.

Кілька далеких пострілів.

Мати. Хоч би з Петром лиха не сталося!

Корнель (слухає біля вікна). Хоч би з нашим народом лиха не сталось, матусю… Десь там стоїть напоготові загін; якби ти знала, що то за хлопці. На них так і кажуть — "цвіт нашої сили". Добірні стрільці, ті, що першими підуть у бій. Чекають тільки наказу й перезираються: а де ж це Корнель?.. Я тут, товариші. Я не можу. Я… мушу лишатися вдома. "Хтось тут повинен бути, коли щось сколотиться. Хлопці, стійте твердо, а я… а мене можете викреслити.

Мати. Що з тобою, Корнелю?

Корнель. Нічого, матусю. Не бійся, я… зостануся з тобою… і Тоні. Бо як у місті колотнеча, всякий непотріб може налетіти… Не бійся нічого, матусю. Я буду вдома. (Йде до стояка з рушницями).

Мати. Що ти там шукаєш,?

Корнель. Татів карабін, той, що він мав у Африці. Його вже треба почистити. (Бере рушницю зі стояка).

Мати. Та я ж на них щодня витираю порох.

Корнель. Ти не розумієш, матусю. Рушниці мало цього. З неї часом треба й вистрелити. (Кладе матері руку на плече). Не турбуйся, мамо. Все буде гаразд, ось побачиш.

Мати. І Петр вернеться?

Корнель. Вернеться, матусю, вернеться.

Виходить з рушницею. Присмерк густішає.

Мати (дивиться йому вслід). Я знаю, ти не скажеш мені правди, Корнелю. (Ходить по кімнаті й поправляв то се, то те).

Вдалині кілька пострілів.

Боже, що ж буде з Петром! (Сідає в крісло і складає руки, як до молитви) Господи Ісусе Христе, вбережи мого Петра, Матір божа милосердна, змилуйся наді мною і вбережи моїх дітей. Ісусе Христе, верни мені мого Петра. Пресвята діво Маріє, моли бога за моїх дітей. Ісусе, спасителю наш, змилуйся над моїми дітьми.

Петр нечутно з'являється в дверях; на ньому самі штани й розстебнута сорочка.

В кімнаті майже темно.

Петр. Здрастуй, мамо.

Мати (схоплюється). Петре! Тебе вже випустили?

Петр. Де там! Але я вже не маю з ними ніякого діла, матусю.

Мати (підходить до нього). Я так боялася за тебе… Іди сюди, синку!

Петр (ухиляється). Ні, ні, мамо. Сиди, прошу тебе!

Мати (простягає до нього руки). Що з тобою, синочку? Де твій піджак?

Петр (ухиляється). Там. Там. Вони, мабуть, пришлють його тобі, мамо. Піджак і все. Вони ж так педантично порядні!

Мати. Хто?

Петр. Та вони. Білі. Не треба світити, матусю. Мені страшенно шкода, але я мушу щось тобі сказати. Тому я й прийшов до тебе. Мабуть, краще буде, коли я сам тобі скажу.

Мати. Петре, що сталося? (Тягнеться до нього руками). Іди сюди!

Петр (ухиляється). Не сердься на мене, я справді не винен, мамо. І Корнель теж не винен.

Мати. В чому?

Петр. Господи, матусю, яка ти недогадлива! Адже цього слід було сподіватись. І Корнель знав, що так буде. Ну, а тепер уже по всьому…

Мати (з дедалі більшим жахом). Як це по всьому, Петричку?

Петр. Це вже давнє діло, мамо. Вже більш як півгодини минуло відтоді.

Мати. Відколи?

Петр. Ну, як мене розстріляли, матусю!

Мати. Петре! (Хитається й безвладно падає на підлогу).

Петр. Ой, мамо! Боже, що це я… Йдіть хтось поможіть! Ондро!

З темряви вибігає Ондра в білому халаті.

Ондра. Що тут таке?

Петр. Та ось глянь, мама…

Ондра (стає коло неї навколішки і намацує пульс).

Дай-но, матусю...

З темрява виходить Батько в офіцерському мундирі.

Батько. Що з нею?

Петр. Хтозна, раптом упала…

Батько. Чого ж ти так необережно! (Стає навколішки біля матері). Рідненька, що з тобою?

З темрява з'являється Їржі в пілотському комбінезоні.

Їржі. Здоров, Петре. Матусі погано? (Засвічує лампу на письмовому столі).

Ондра (стоячи навколішки над матір'ю). Серце. Такі страшні перебої… Бідна матуся!

Батько. Якби ж ми могли когось покликати!

Ондра. Навіщо? Адже тут є ми. Вона трохи полежить непритомна. Нервовий струс. Найкраще не займати її. Подайте-но яку-небудь подушку!

Петр (бере подушки на канапі). Ось.

Їржі (несе оберемок подушок). На.

Ондра. Підніми їй трохи голову, тату. (Підкладає подушки). Добре, а тепер полеж спокійно, матусю. (Підводиться). Відійдіть, не турбуйте її.

Батько (підводиться). Чим ти її так налякав, Петре? І скажи, будь ласка, звідки ти тут узявся взагалі?

Ондра. Хвилиночку, тату. (Обертає Петра до світла й дивиться йому на чоло). Отакої! Одна, дві. (Розхристує йому сорочку й торкає пальцем груди). Одна, дві, три. Оця пройшла прямо крізь серце.

Батько. Покажи-но. Гарно влучено!. Що за диво — це схоже на… Ми були якось розстріляли одного араба. Хлопче, як це з тобою сталося?

Петр. І мене розстріляли, тату.

Батько. Ого! І стріляли солдати?

Петр. Солдати, татусю.

Батько. Сподіваюсь, не за зраду, Петре?

Петр. Ні, тату. Я боровся за велику… й благородну справу.

Батько. Проти солдатів? Щось не віриться, хлопче.

Петр. На нашому боці теж є солдати, тату.

Батько. З обох боків — солдати?

Петр. Так.

Батько. Наші проти наших?

Петр. Так, тату.

Батько. Це мені не подобається, Петре. Наші проти наших — щось тут у вас наплутано… То ти був розвідником, Петричку?

Петр. Ні, тату, я тільки писав у газетах.

Батько. Не бреши. За це не розстрілюють. Ми страчували тільки шпигунів та зрадників.

Їржі. Тепер не ті часи, тату.

Батько. Та видно. Певне, у вас якісь інші правила гри, хлопці. (Обертається до матері). Ну, як їй?

Ондра (сидить, схилившись над нею). Ще непритомна. Наче спить.

Батько. Добре. Тільки вона може чути нас…

Ондра. І говорити з нами. Тільки матуся ще може нас бачити. Вона не втратила контакту з нами.

Петр (у задумі крутить глобус на письмовому столі). Хлопці, ох і тяжко було мені в ту хвилину, коли я мусив сказати їй…

Їржі. Знаю, брате. Таке страшенно дурне почуття, наче признаєшся в якійсь витівці. (Висуває зі стелу шухляду й порпається в ній). Хлопці, а знаєте, матуся й наші люльки зберегла. Яка ж вона славна! Поки були живі, то сердилася: "Іди геть, начадив тут!" (Машинальним рухом курця бере в уста порожню люльку). М-м… М-м-м… Справді, тут почуваєш себе як удома.

Надворі постріли.

Батько (підходить до вікна). Наче стріляють десь. Бах! Бах! Це армійські гвинтівки. (Прислухається).

Метр (замислено переставляє на столі попільнички й прес-пап'є). Це наші. Це наші стріляють.

Їржі. І мої зошити теж тут! Ти диви, чого лиш вона не зберігає, наша мама! (Гортає зошит). Ага, це я колись креслив… Комедія! Це ж я шукав новий профіль крила.

Петр (ставить на письмовий стіл негритянську статуетку, яку взяв на шафі). Посунься-но.

Їржі. Нащо ти її сюди переставляєш?

Петр. А так… Сам не знаю. Аби щось робити.

Батько (обертається від вікна). Нехай, Їрко. Це просто неспокій мерця! Йому хочеться лишити якийсь знак, що він був тут, розумієш? Згодом воно в нього минеться… Слухай, Петре, чи ти хоч поводився… як чоловік?

Петр (переставляє коробку з тютюном). Авжеж, тату. І оком не моргнув.

Батько. Добре. Значить, не осоромив нас?

Ондра (сидить біля матері). Певне… з біса неприємне почуття, коли тебе розстрілюють.

Петр. І не питай! Стоїш із зв'язаними руками, а проти тебе — шестеро сільських хлопців у солдатській формі… Мені їх так шкода було! Я б сам не зміг нікого розстріляти.

Батько. Очей тобі не зав'язували?

Петр. Ні, тату. Я не захотів.

Батько. Молодець. А хто командував?

Петр. Такий миршавий, писклявий лейтенантик, тату. Страшенно пиндючився, щоб не видно було, що його млість бере. В мене перед

очима зарядив револьвера — мовляв, щоб добити мене, коли солдати не влучать як слід.

Ондра. Сто чортів!

Батько. Так треба, Ондро. Інакше не можна.

Петр. Хай йому біс, і дратував же мене той фертик! Я йому кажу: йди геть, здохляко, я сам скомандую…

Батько. Оце вже даремно, Петре. Страта… поважне діло. Я якось був присутній, і… та що там балакати!

Петр. Тату, я ж мусив піддати собі духу. Адже це паскудна халепа… Солдати засміялись, і я з ними. І всім нам якось полегшало. А він почервонів, вихопив шаблю й вереснув: "Увага! Цілься!.." Признаюся, хлопці.

Їржі. Що?

Петр. Я трохи-трохи не впав на коліна. Знаєте, раптом така огидна млість у ногах і в животі… бр-р! Сам собі здаєшся ганчіркою. Дивна річ — не пам'ятаю навіть, як той шмендрик крикнув: "Вогонь!" Тільки відчув, як холодний вітер війнув мені у волосся.

Ондра. То від страху.

Петр. Може, й так. (Знов неспокійно пересуває речі). Але… жахливе почуття, скажу відверто. Жахливе.

Їржі (підводить очі від свого зошита). Мені можеш не казати.

Петр. Ні, ти навряд чи уявиш собі, Їрко. Та й будь-хто.

Їржі. Чого ж! Я все знаю. Коли я падав з літаком…

Петр. Е, то була одна мить.

Їржі. Овва! З дванадцяти кілометрів падаєш довгенько. Не можеш навіть визначити, як довго. Наче… наче цілу вічність. І весь час здається, ніби земна куля валиться на тебе.

Ондра. А про що ж ти тоді думав?

Їржі. Та, власне, ні про що. Такий жахливий спокій, і все. Просто: "Ну, кінець", — чи щось таке. В голові стримить ця спокійна, виразна, тупа думка, а сам дивишся: де ж то впадеш! Там би не хотілося, там дерева; а отам, на полі, було б, мабуть, краще.

Петр. Ну, то ще нічого, Їрко.

Їржі. Е, де там! Така байдужість гірша і… огидніша від будь-якого болю. Наче в тобі ще в живому щось закам'яніло, і ти вже не можеш ворухнутися… Бр-р!

Ондра. То не байдужість, Їрко. То жах.

Їржі. Не знаю; але я не хотів би ще раз. Уф… Моторошне почуття.

Пауза.

Петр. А як було… у тебе, Ондро?

Ондра. Ну, я мав доволі часу. У мене це тривало кілька днів.

Петр. Умирання?

Ондра. Авжеж. Я вже за три дні знав… що вріжу дуба. Ох, скільки за такий час передумаєш… і згадаєш — страхіття! А водночас… водночас я ще спостерігав: ага, оце той симптом, а оце вже той. Печінці каюк, Ондрушку. Отже, дійшло вже до цього… і до цього…

Батько. Ондро, скажи, будь-ласка, а як ти підхопив ту жовту пропасницю?

Ондра. Під час досліду, тату. Ми хотіли з'ясувати, чи той паскудний комар, та стегомія, переносить заразу й від тих хворих, що вже витримали першу стадію хвороби… Напевне це не було відомо. Тож я й дав себе покусати дослідним комарам.

Батько. І заразився?

Ондра. Заразився, та ще й як. Але це було проти наших теорій.

Батько. Ну, і мав якесь значення цей дослід?

Ондра (знизує плечима). Так — принаймні теоретично. Ми хотіли з'ясувати розвиток мікроба в організмі комара. А це досить важливо, тату.

Їржі. А тяжко вмирати від тієї пропасниці?

Ондра. Тяжко. Лежиш, як труп; висока темпера' тура, жовтяниця… ну, і всяка там усячина. Паскудна хвороба, друзяко. Бр-р! Нікому б її не побажав.

Петр. То, значить, тільки тато наш умер гарною смертю.

Батько. Я? Чому ти так думаєш?

Петр. Ну… полягти в бою — це ж одна мить, а крім того, маєш змогу захищатися…

Батько. Але ж я не поліг у бою, синку!

Петр. Як це не поліг? А ми весь час думали…

Батько. Що мене вбито в останній атаці, я знаю. Це тільки для мами, хлопці. Я ж не міг їй сказати, як воно було насправді.

Їржі. А як?

Батько. Ні, мене не вбито зразу, де там! Я тільки впав і не міг підвестись.

Ондра. Поранений?

Батько. Атож. І там мене знайшли тубільці.

Петр. А потім?

Батько. А потім… замучили. (Махає рукою). Ну, годі вже про це… Ондро, як там матуся?

Ондра. Пульс кращий.

Батько. Хлопці, самі розумієте — їй про це не слід знати…

Пауза.

Їржі (над своїм зошитом). Легко сказати — віддати життя за щось велике: за науку, за батьківщину, за віру, за благо людства абощо; та коли самому тобі доведеться…

Ондра. …то все виглядає зовсім не так, я знаю. Якби люди вміли уявити собі, що тоді почуваєш, то… певне, менше патякали б про те, як прекрасно… вмерти за щось. Прекрасно! Я в своїй смерті нічого прекрасного не бачу.

Петр. І я теж.

В далині кілька пострілів.

Батько. Правда: люди завжди за щось умирали, той за те, а той за те; інакше, мабуть, не можна. Але часом мені думається: якби я тепер був полковником або генералом у відставці й жив тут із вами та матусею — писав би мемуари й копав землю в садку… Непогано було б, хлопці. Що не кажи, а життя — це життя; принаймні можеш робити щось. Я знаю, ви всі віддали життя за щось велике: Ондра — за науку, а Їрка — за технічний прогрес, а Петр — за що, власне, ти загинув, Петричку?

Петр (розставляючи фігури на шахівниці). За рівність і свободу, тату.

Батько. Ага. А я за короля, вітчизну і честь прапора. А може, за те, що наш полковник віддав дурний наказ; та чи не однаково тепер? Усе це великі й прекрасні речі, та тільки… знаєте, я довше від усіх вас мертвий, що можу вам сказати: непогано було б і пожити ще трохи. Я дуже любив життя, діти. Страшенно любив. І тепер, дивлячись на вас, думаю: може, хто з цих хлопців колись справді зробив би щось путяще… або й визначне. А так — хто ви? Герої, та й усе. Шкода, хлопці. Ви б могли ще пожити.

Ондра (встав і потягається). Справді, нудота страшна… Тільки дивитися, що роблять інші. Бо ми, мертві, і нидіємо, та й більш нічого. (Підходить до книжкової шафи). Ох, якби я тепер був живий, то працював би як несамовитий. Сонна хвороба, наприклад — ух, як цікаво!

Їржі (над своїм зошитом). Здуріти можна!

Батько. Що там таке?

Їржі. Та одна думка, тату. Щодо конструкції. Цілком можливе діло. От чорт, як же я не додумався тоді. Стривайте, ось тут має бути отак… (Креслить, сидячи за письмовим столом). Це ж те, що треба.

Ондра (відчиняє шафу). Ні, наша мама — золото!

Петр (над шахівницею). А що?

Ондра. І досі передплачує мої медичні журнали! Ось останній номер "Бюлетеня тропічних хвороб". Мене там теж друкували.

Петр. Там був такий гарний некролог про тебе, знаєш?

Ондра (виймає один журнал). Ану, перегляну тут дещо. (Вмощується на канапі й переглядає нерозрізаний журнал).

Батько (схиляється над Матір'ю). Бачиш, серденько, знов усі до тебе зійшлися. Вони тут як удома. Ми для тебе, голубонько, й досі ніби живі, правда?

Петр (над шахівницею). Ні, не виходить. Складна задача, хай йому біс!

Їржі (над кресленням). Так буде добре, але центр ваги має бути нижче.

Батько (відкриває дорожній грамофон). Цей грамофон я возив із собою, хлопці. Навіть у походи. (Машинально накручує його). А оце була моя найулюбленіша платівка. (Пускає платівку).

Грамофон тихо грає. Батько слухає.

Всі інші заглиблені кожен у своє.

Ондра (над журналом). О, значить, уже знайшли дещо від прокази. Чудово!

Знадвору чути стрілянину.

Їржі (над кресленням). А там весь час стріляють.

Петр (над шахівницею). Стривайте, це лиш починається. Тату, а з твоєї задачі виходить нічия. Виграшу нема. Ні для чорних, ні для білих. Шкода.

Стрілянина частішає. Грамофон змовкає.

Батько. Це була моя найулюбленіша… (Обертається й прислухається). Чуєте? Та-та-та… Це кулемети, Петре.

Петр. Отже, почалося! (Схоплюється). Шкода, що я не там… Ну, тримайтесь добре, товариші!

Ондра (підводиться й відкидає журнал). Знов нароблять героїв, еге? Ні, я такого не люблю.

Петр. Таж це справжня музика, Ондро! Це наші рушили вперед! Почався наступ, хлопці! Наші йдуть в атаку. Змітають усе перед собою кулеметами й біжать, біжать уперед… Розкіш! Хлопці, я таки не марно загинув!

Стрілянина ще частішає й гучнішає.

Батько. А це скорострільна гармата. Бах-бах-бах. Відстань — три кілометри, напрям — отак.

Їржі (підводиться). Центр міста, тату.

Петр (гарячково). Це наші гармати! Ну, тепер наша взяла!

Батько. Хоч би маму не перелякало.

Ондра. Вона нічого не чує. (Машинально розмотує й змотує бинт, що його вийняв з кишені). Навіжені, стріляють на вулицях! Це ж бійня!

Петр. Ну й нехай! Треба розчистити місце для нового світу. Ондро, Їржі, хіба це не варте жертв? Хоч би й тисячі життів коштувало… Чуєте, як стріляють? Аж серце тішиться! Якби і я міг там бути…

Батько. А тепер стріляють ще й там і там… Мені це не подобається. Це вже не бій, хлопче. Це вже схоже на побоїще.

Петр. Дарма! Треба ж колись народові поквитатись із зрадниками… Хай їх перестріляють, тих білих бандит тів! Чуєте, як розростається? Наші не піддадуться! З нами піхота. З нами флот. З нами народ. А в них тільки офіцери. Правда, вони мають літаки й артилерію, але ж у місті цим не скористаєшся. Бо тоді б розвалили все місто, правда, тату?

Батько. Не знаю, Петре. У вас тепер інші правила.

Їржі (біля радіоприймача). А в чиїх руках радіостанція?

Петр. Звичайно, в наших. Спробуй-но, Їрко, послухаємо…

Їржі. Гаразд. (Крутить регулятор приймача). Ну, слухайте.

Голос із приймача (схожий на Корнелів голос). Алло! Говорить штаб білих.

Петр (остовпілий). Не може бути!

Голос із приймача. Алло! Алло! Командувач армії білих востаннє пропонує чорним бандам припинити побоїще на вулицях міста. Складіть зброю! Якщо ви не зробите цього, за п'ять хвилин командувач накаже артилерії обстріляти місто.

Петр (кричить). Вони не можуть цього зробити! Тату, Ондро, правда ж ні? Вони збожеволіли!

Голос із приймача. Алло, алло! Командувач армії білих наказує цивільному населенню негайно поховатися в підвали. Якщо чорні не здадуть своїх позицій, за чотири хвилини почнеться артилерійський обстріл центру міста. В разі потреби в бій буде пущено й авіацію.

Петр. Варвари! Варвари! Ні, ви цього не зробите! Ви просто хочете нагнати нам страху, білі звірюки!

Голос із приймача. Алло, алло! Відповідальність за зруйнування міста і за людські жертви ляже на командування чорних. Ми попередили заздалегідь. Ми вели переговори до останньої хвилини, а тим часом чорні почали підступно вбивати наших заручників, наших офіцерів, городян…

Петр. Брехня! Це ви почали, ви, собаки, криваві собаки! (Розхристує груди). Що це таке?

Голос із приймача. Дальші переговори припиняємо. Захоплених із зброєю в руках розстрілюватимуть на місці. Всі,хто стояв на боці чорних, стануть перед військовим судом. Алло, алло. За дві хвилини почнеться артилерійський обстріл центру міста. Востаннє пропонуємо чорним здатися. Лиш так ви можете вберегти місто від небаченого руйнування.

Петр. Ні, ні, ні, не слухайте їх! Товариші, не здавайтеся! Хай руйнують місто! Хай буде що буде!

Ондра. Бо є за що вмирати, правда? Вимкни, Їржі.

Їржі повертає регулятор приймача.

Петр. Так, є за що вмирати. Чорні, в бій! За нашу волю! За нашу перемогу! За новий світ! Товариші, товариші, не здавайтесь! Хай усе місто згине, хай весь народ вимордують, хай світ западеться, аби тільки наша справа перемогла! Хай краще все пропаде, аби не взяли гору ті білі собаки…

Вдалині артилерійський залп.

Батько. О, це вже гармати. Шестидюймові. Бачте, додержують слова.

Їржі. А знаєте, я майже радий…

Батько. …що ти мертвий, так? Вірю. Бабах! А це вже дев'ятидюймівка, хлопці.

Петр. Убивці! Підлі вбивці!

Ондра. Стривайте… Тихше. Матуся опритомнює.

Їржі. Бідна матуся, саме зараз…

Батько. Вимкніть світло!

Темрява. Гуркіт гармат, рушнична тріскотнява.

Голос Ондри. Ну, прощавай, матусю.

Голос батька. Не бійся, серденько. Ми весь час коло тебе.

Голос Їржі. Це просто грім, матусю, скоро все минеться.

Голос Петра. Убивці! Убивці!

Гуркіт гармат і стрілянина.

У вікні яснішав заграва далекої пожежі.

Мати (підводиться). Петре!.. Корнелю!.. Тоні!.. Корнелю, що це діється? Де Петр?.. Тоні, де Корнель?.. Корнелю, чуєш?

У дверях Тоні.

Тоні. Мамо, матусю, ти тут? (Засвічує світло). А я тебе шукаю…

Мати (заплющує очі). Тоні, де Петр? Ще не прийшов?

Тоні. Ні, мамо. Прошу тебе…

Мати. Що там робиться, Тоні?

Тоні. Стріляють, матусю, але дуже-далеко. Не бійся. Я весь час буду з тобою… (Висовує шухляду й хоче взяти револьвер, якого зарядив Корнель). Не бійся нічого!

Мати. Що ти там береш, Тоні?.. Не займай того револьвера! І не торкайся його, це не для тебе!

Тоні. Та я, мамо… Я тільки думав — коли щось… Бо Корнель казав…

Мати. А де ж Корнель? Поклич його!

Тоні. Не сердься, мамо…

Мати. Тоні, де наш Корнель?

Тоні. Пішов туди, мамо. Взяв рушницю й сказав: "Тоні… перепроси маму за мене, хай вона не сердиться, що я мушу її покинути… але я не можу не піти!"

Під гуркіт гармат завіса.

ДІЯ ТРЕТЯ

Та сама кімната, але вся зброя зі стін і зі стояка прибрана геть.

Мати (знімає зі стіни останню пару пістолетів і замикає їх у шухляду. Ключ виймає). Так. Я не хочу, щоб у Тоні перед очима була зброя. (Обводить поглядом кімнату). Не хочу. (Іде до вікна й зачиняє віконниці). І на вулицю хай не дивиться. (Вимикачем біля дверей засвічує світло). Наче вже все… (Підходить до приймача). І ти теж замовкнеш. Хай Тоні не знає, що діється в світі. (В нерішучості стоїть біля приймача). А мені… мені й не треба знати. Я вже нічого чути не хочу. Мені вже ні до чого нема діла. (Стоїть і вагається). От бач, доведеться мовчати. А хочеться говорити, правда? Хочеться баламутити голову Тоні, еге? Ні, ні, більше ти нам тут не кричатимеш. Повідомляй що хочеш, тільки не тут. Не тут. Тут я господиня. Вже ти не втовкмачуватимеш моєму Тоні нічого… Ну, що ти на це скажеш? (Вмикає приймач). Ну що, га? Жіночий голос із приймача (пристрасний, наполегливий). Це злочин. Злочинно порушено всяке право, розтоптано всі угоди, вчинено якнайбрутальніше насильство. Слухайте, слухайте, слухайте! Без оголошення війни, без ніякого приводу, без жодної спроби порозумітися чужа армія перейшла кордон нашої країни. Без жодного слова попередження, без приводу, без оголошення війни ворожа артилерія й авіація почала бомбардувати наші міста. Ворог скористався з того, що наш народ сам знесилив себе громадянською війною, і вдерся на нашу територію, нібито щоб відновити лад. Хто дав йому таке право? Ніхто! Які він мав підстави для втручання? Ніяких! Ми звертаємось до всього світу: слухайте! Вчинено злочин,

учинено нечуваний злочин! We call the world — hear, hear, it is an outrage, it is an awful crime! Nous appelons toute l'humanite: voyez, quel crime! Wir rufen die ganze Welt: es wurde ein schreckliches Verbrechen begangen![150] Наш народ, наш нещасний знеможений народ добивають, мов поранену тварину!

Мати (вимикає радіо). Чого ти на мене кричиш? Я не хочу тебе слухати! Злочин, злочин! А коли розстріляли мого Петра, то був не злочин? І то був не злочин, коли загинув мій Корнель? Мій Корнель! Мій Петр! А ти мені розказуватимеш про злочини! Я сама знаю, де злочини, я їх витерпіла найбільше, боя — мати! Авжеж, ти не знала моїх синів; якби ти бачила, як їх був тут повен дім… Кричи хоч на весь світ, кричи! Я теж кричала, та й, думаєш, відгукнувся хтось? (Знову вмикає радіо).

Голос із приймача. Ми самі, самі повинні рятувати себе. Ми оборонятимемось до останнього віддиху. Ми збудуємо мур з власних тіл і сердець. Наші полки, кинуті проти ворога, відчайдушно опираються його натискові, але не втримаються, якщо не дістануть підкріплення. Ми закликаємо всіх чоловіків: прийдіть їм на поміч! Слухайте! Ми закликаємо всіх чоловіків, усіх до останнього. Закликаємо вас, чоловіки нашої країни: на бій, на бій, на бій! І вас закликаємо, жінки: станьте до праці замість своїх чоловіків і синів, що їх Ви пошлете до війська!..

Мати (вимикає радіо). Ні, пі. Марні твої слова. Я не можу послати нікого, я вже нікого не маю. Тоні не може піти, Тоні ще дитина. Нема такого закону, щоб і діти йшли на війну. Це безглуздя. З якої речі ти посилаєш до війська чужих чоловіків і синів? Вони не твої, то й помовч! Чи ти маєш сина? Маєш, скажи? (Вмикає приймач).

Голос із приймача. Вже не людина, а сама вітчизна кличе вас. Я, ваша вітчизна, звертаюсь до всіх чоловіків. Я, мати-вітчизна, благаю своїх синів: обороніть мене, діти, обороніть…

Мати (вимикає приймач). Ні, ти не мати! Це я мати, я, я, розумієш? Яке ти маєш право на моїх дітей? Якби ти була мати, то не змогла б посилати їх на війну. Ти б сховала їх, як я, ти б замкнула їх і кричала б: не віддам, не віддам!.. Я вже не маю кого віддавати, так і знай! Тут нема нікого. Тут є тільки я, стара божевільна жінка. Я вже віддала всіх синів. Більше я не маю, не маю!..

У дверях стає Тоні.

Тоні. Матусю…

Мати (обертається). Чого тобі тут треба? (Скрикує з жахом). Тоні, і ти?.. (Кидається до нього й обмацує його). Ні, слава богу, це ти, це ти! Ти живий, правда? Як ти мене перелякав!.. Чого ти тут шукаєш, Тоні? Ти ж знаєш, що я не хочу, щоб ти… щоб ти тут слухав… ту жінку. Я не бажаю цього, Тоні!

Тоні. Мамо, так у неї ж такий… гарний і страшний голос! Ти знаєш, я можу уявити її, як живу: висока, бліда… очі такі великі…

Мати. Не думай про неї.

Тоні. Так вона ж кличе мене.

Мати. Це не твоє діло, Тоні. Хай собі балакає, що хоче. А ти сюди не ходи, синочку. Я замкну цю кімнату.

Тоні. Нащо?

Мати (сідає). А просто так, замкну — і квит. Я тут усякі запаси складу, харчі. Бо як буде війна, я ж муситиму чимось тебе годувати, мій маленький. А ця кімната однаково вже нам ні до чого… Слава богу, що я подбала про запаси! А житимемо внизу, в підвалі. Щоб нас ніхто не бачив. Хай дім буде наче вимерлий.

Тоні. Але ж, мамо…

Мати. Стривай, Тоні. Не бійся, я тебе добре заховаю, ніхто не бачитиме, що ти вдома. Надвір не можна буде виходити, але ти витерпиш — ми все витерпимо, поки оце лихо минеться. Ти й не знатимеш, що йде війна. Це не для тебе, правда? Ти для цього надто молодий. Ми заліземо в підвал, як миші, і ти читатимеш там книжки, правда? Та згадуватимеш, як надворі світить сонце. Ну скажи, хіба погано нам буде?

Тоні. Мамо, я прошу тебе… Прошу тебе, мамо, пусти мене!

Мати. Що це ти кажеш, дитино! Годі, чуєш?

Тоні. Матусю, прошу тебе, пусти мене, пусти, чуєш? Я запишуся в добровольці! Матусю, я не можу тут зоставатися.

Мати. Не дурій, Тоні! Адже тебе не візьмуть до війська. Тобі ще нема вісімнадцяти.

Тоні. То нічого, матусю! Ось побачиш, усі підуть,' увесь наш клас запишеться, мамо, ну прошу тебе, матусю, пусти мене!

Мати. Що ти плетеш, дурненький! Нащо ти там здався?

Тоні. Ні, мамо, ти не думай, я буду солдатом! Не гіршим від будь-кого з наших хлопців! Я вже дав слово…

Мати. Кому?

Тоні. Товаришам у школі, матусю.

Мати. А по-моєму, Тоні, треба було зразу матір спитати, а не товаришів.

Тоні. Пробач, мамо, але як ідуть усі…

Мати…то не треба йти тобі, маленький мій. Ти зостанешся вдома.

Тоні. А чого це саме я маю зостатись?.

Мати. Бо ти не годишся для війська. Ти занадто слабкий. Ну, і тому, що я не хочу, синочку. Хіба цього мало?

Тоні. Не сердься, мамо, але… сама зваж, тут же йдеться про все… про вітчизну… про народ…

Мати. І ти врятуєш той народ, еге? Без тебе не обійдуться? А я думаю, синку, що це тобі не під силу.

Тоні. Якби так говорила кожна мати…

Мати. То я б не здивувалася, любий. Ти гадаєш, мати може змиритися з тим, що в неї хтось відбирає дітей одного за одним? То вже й не мати буде — та, що таке стерпить.

Тоні. Але ж коли така страшна війна, мамо…

Мати. Не я в тому винна, Тоні. І жодна мати не винна. Ми, матері, ніколи ніяких війн не затівали, синочку; ми тільки розплачувалися за них своїми дітьми. Але я вже не буду така дурна, щоб віддати останнє. Хай там обходяться, як хочуть. Без мене. Я вже нічого не віддам. Я тебе не віддам, Тоні.

Тоні. Мамо, ти не сердься, але я… мушу піти. Розумієш, це ж… ну, одне слово, наказ. Усі чоловіки повинні зголоситись…

Мати. Який же ти чоловік, Тоні. Ти моя дитина. Досить мені заплющити очі, і я бачу знаєш що? Маленьке дитя, що сидить долі, щось жебонить і стромляє в ротик цяцьку. Не можна, Тоні! Не можна! Вийми цяцю з ротика!

Тоні. Я вже не дитина, матусю.

Мати. Справді? Ану йди сюди, глянь мені в очі. Ти, значить, хочеш на війну? Я справді мала… дорослого сина, Тоні, але той син обіцяв мені… щось інше, не це, пам'ятаєш? Я вчила свого сина… ненавидіти війну, правда ж? Він казав: "Мамо, коли ми виростемо великі, війн більш не буде; ми їх не хочемо, ми вже не вбиватимемо, вже не дамося гнати нас на заріз; мамо, ну як може хтось зняти зброю на людину…" Правда, Тоні?

Тоні. Правда, але… Нині зовсім інша річ, мамо. Адже ми обороняємось, розумієш?

Мати. Ну невже б ти зміг когось убити?

Тоні. Зміг би, мамо. Тобто я думаю… коли треба…

Мати. І тобі… хочеться туди?

Тоні. Страшенно, матусю.

Мати. От бач, Тоні. От бач. Уже й ти вислизнув із моїх рук, синочку. Вже я й тебе не розумітиму. Як же ти змінився, мій маленький!

Тоні. Мамо, ти плачеш? То ти… пускаєш мене?

Мати. Ні, Тоні. Я стара… і вперта жінка. Я не віддам свого сина… на те, що я прокляла. Мені вже занадто дорого обійшлися ці ваші війни, синочку. Ти не підеш. Я тебе не пущу.

Тоні. Мамо, невже ти можеш таке мені зробити? Ось побачиш, я… я втечу! Втечу! Втечу!

Мати (підводиться). Стривай-но! Подивись на мене, Тоні! Подивись!

Тоні. Матусю, я ж так тебе прошу…

Мати. І ти покинув би мене, мій єдиний синочку? А про те не подумав, що сталось би тоді зі мною? Чи змогла б я жити на світі, якби ти пішов від мене? Невже ти можеш таке мені зробити, Тоні? Адже в мене більше нікого не лишилося!

Тоні. Таж зі мною нічого-не станеться, мамо, ти не бійся! Слово честі, я це відчуваю, я знаю… Я взагалі не можу собі уявити, щоб зі мною щось сталося.

Мати. Авжеж, ти не можеш уявити, зате я можу, Тоні. Я можу. Всі ви, всі йшли, мов на прогулянку, я тільки й чула! "Ти не бійся, мамо, ми тільки туди та й назад…" Я вас знаю, синку. Мене ти не заморочиш.

Тоні. А я й не хочу тебе морочити, мамо. Я знаю, що… може, й загину там. Розумієш, я так виразно це уявляю… Відколи наважився… йти, вже стільки разів гинув… звісно, воно мені тільки постає в уяві, але так яскраво… Або ж бачу, як лежать хлопці з нашого класу… ніби всі полягли. Лежать купою, а пальці їхні ще в чорнилі… І мені байдуже, ти знаєш? Зовсім не страшно. А це означає, що я таки справді мушу. Я взагалі не можу уявити собі, як це так — не піти… Ми ж вирішили, що це обов'язок… наш обов'язок.

Мати. А хочеш знати, Тоні, який твій обов'язок? Лишатися зі мною. Це твій борг переді мною… за тата… і за братів. Когось ви повинні залишити мені. Адже я теж маю… якесь право, діти!

Тоні. Я знаю, матусю, але тут — вищий обов'язок…

Мати. Вищий, вищий… Я знаю, хлопче, що вже нічого не важу для тебе. Та, врешті, я для вас ніколи багато не важила. Я вже знаю ці ваші високі чоловічі обов'язки… але щоб я ставила їх над усе, так як ви, — цього ніхто не може від мене вимагати, Тоні. Для цього я занадто сддра. Мені вже тисячі років, дитино моя, тисячі років.

Тоні. Мамо, якщо ти мене не пустиш, я… я…

Мати. Що? Розлюбиш мене, еге? Зненавидиш? Будеш зневажати себе й меле, будеш шарпатись, як на ланцюгу… Я це знаю, Тоні. Не люби мене, мій маленький, але будь зі мною. А як скінчиться війна, тоді сам скажеш: "Твоя правда, мамо: і для життя потрібні чоловіки". (Кладе йому руку на плече). Ну що, Тоні?

Тоні (відсовується). Мамо, прошу тебе, не треба…

Мати… Гаразд. Не люби мене, синочку. Я… й це витерплю, в мене стане твердості. Любов, урешті, теж буває невблаганна й зла, любий мій. Я сама собі здаюсь вовчицею. Немає в світі нічого несамовитішого, ніж материнська любов… Тож коли хочеш іти, Тоні, то йди, але знай, що ти вб'єш мене. Ну, чого ж ти не йдеш?

Тоні. Будь ласка, матусю, не сердься на мене; бач, я не вмію так говорити, але ти послухай її… послухай батьківщину, то сама побачиш, що я повинен піти, як усі…

Мати. Нічого я не побачу, Тоні; Хіба ти не знаєш, що я вже очі виплакала? Що я маю побачити, я, стара мати! Я все життя бачила тільки

вас, діти, вас, маляток у сорочечках. Я, видно, так і не звикла до того, що ви повиростали! Іди сюди, синку, я подивлюсь на тебе! Який ти вже великий! Скажи сам, Тоні: адже тобі вже слід поводитись… як дорослому чоловікові?

Тоні. Так, матусю.

Мати. От бач. Значить, ти не можеш покинути стару, божевільну, недужу матір, щоб вона вмерла з горя. Ти не знаєш, що б я тоді зробила! Я б стала бігати по вулицях і кричати, що проклинаю цю війну, проклинаю тих, хто посилає вас на неї.

Тоні. Мамо!

Мати. Ні, ти не можеш заподіяти мені такого, Тоні. Ти повинен бути для матусі опорою… і захисником. Я ж більше нікого в світі не маю. Я знаю, що це для тебе жертва… але ти, як чоловік, повинен не боятися жертв.

Тоні (кусає губи, стримуючи сльози). Мамо, я… Що ж, коли я так тобі потрібен… тоді я… може, справді…

Мати (цілує його в чоло). От бач. Я знала, чого можу від тебе сподіватися. Ти розумний… І відважний хлопець. Тато був би радий, що має такого сина. Ходімо, Тоні, нам треба підготуватися… до цієї війни. (Спирається йому на плече й веде його з кімнати. Біля дверей гасить світло).

Темрява. Чути, як Мати замикав ззовні кімнату й виймав ключ.

Голос Ондри. Бідна матуся!

Голос Батька. Бідний Тоні!

Голос Корнеля. Як, певне, тяжко хлопцеві!

Пауза. Знадвору чути барабани й тупіт солдатських чобіт.

Голос Петра. Чуєте? Солдати.

Голос Їржі. Йдуть на фронт.

Голос Батька. Гарно йдуть, Раз-два! Раз-два!

Голос Корнеля. Так би оце й подався з ними.

Пауза. Барабани надворі стихають.

Голос Батька. Їржі, влови-но, що там по радіо передають. Треба ж нам знати, що діється.

Голос Їржі. Зараз, тату. (Клацає регулятор приймача).

Чоловічий голос із приймача (приглушено) ...наша східна армія відступає далі з запеклими боями; на правому фланзі вона затримала ворога і, маючи в тилу гірський хребет, успішно відбиває атаки.

Голос Батька. Аби тільки не обійшли нас!

Чоловічий голос із приймача. В повітряних боях збито сімнадцять ворожих літаків. Дев'ять наших пілотів не вернулося.

Голос Їржі. Дев'ять проти сімнадцяти — непогано.

Чоловічий голос із приймача. Бомбардування наших беззахисних міст триває. Кількість загиблих із цивільного населення сягає восьми тисяч.

Про долю міста Вільямедії, яке зазнало нальоту ворожої авіації, ще не надійшли точніші відомості.

Голос Батька. Вимкни, Їржі. Хтось іде. (Клацає регулятор приймача).

Тиша. Брязкіт ключа, і до темного кабінету входить Мати.

Мати (замикає за собою двері, ступав кілька кроків і зупиняється нерухомо). Я знаю, що ви тут. Сповзаєтесь сюди, мов таргани до пива… Чого ви від мене хочете?

Голос Батька. Та ми просто так, провідати тебе, серденько.

Мати. Ні, ви не до мене прийшли, Ріхарде. (Засвічує лампу на письмовому столі й оглядається).

В кімнаті стоять або сидять поодинці Дідусь, Батько, Ондра, Їржі, Корнель і Петр.

Корнель. Добривечір, мамо.

Мати. Бачу, ви всі тут!

Батько. Любонько, ти й не помітила… ось і твій тато прийшов.

Дідусь (сидить у кріслі; на ньому старомодне чорне вбрання, на грудях ордени). Добривечір, донечко.

Мати. І ти прийшов? Таточку, як давно я тебе не бачила!

Дідусь. А тепер бачиш, донечко… Я навіть не дуже змінився, правда?

Мати. Правда, такий, як і був. А чого це… (Обводить поглядом усіх). Чого це ви раптом усі зібралися? Родинна рада, чи що?

Ондра. Та ні, матусю. Ми тільки хотіли в такий тяжкий час бути біля тебе.

Мати. А ти не брешеш, Ондро? Щось я не пам'ятаю, щоб ви коли так дуже тяглися до мене… Про що ж ви тут розмовляли?

Їржі. Ні про що, матусю. Слухали останні новини.

Мати. Ти ба! Аж не віриться, що вони вас так дуже цікавлять.

Петр. Нас, мертвих? Страшенно, матусю. Так цікавлять, що ти й уявити не можеш.

Мати. Тільки, слава богу, ви вже не можете втручатись ні в що.

Батько. Та ні, серденько, можемо. Більше, ніж ти думаєш. Більше, ніж здається вам, живим. Коли йде війна, ми, мертві, встаємо…

Корнель. Бо ми не настільки мертві, як ти гадаєш, матусю.

Петр. Адже те, що діється тепер, — це й наша доля. І наше діло.

Мати. Авжеж, ваше діло. Коли оце таке ваше діло, то хвалитись вам нема чим.

Батько. Але ж, рідненька, війна ще не скінчилась! Ми ще можемо хіба ж так її виграти! Тільки підкинути нові сили… Мене турбує отой лівий фланг. Куди ти поховала мої штабні карти, старенька?

Мати (відмикає письмовий стіл). Отут усі. Тільки нащо вони тобі?

Батько. Та я хочу на дещо подивитись. Дякую. (Розкладай карти на столі).

Корнель. Найгірше, тату, що наш кадровий склад переполовинений. А особливо мало офіцерів. Скільки їх повбивано в громадянській війні — страх подумати. Аж тепер починаєш бачити, яка то була різанина.

Петр. А хто ж винен, як не ви, Корнелю?

Корнель. Чого це ми? Ні, Петре, вона на вашому сумлінні. Винні ви, з вашим анархізмом, з вашим набродом, з вашим згубним пацифізмом.

Петр. Ні, ви — з вашими гарматами. Це було куди гірше!

Корнель. Чому? Невже ми мали спокійно дивитись, як ви розбещуєте народ? Красно дякую, ото гарно було б! Ще слава богу, що мр хоч ядро армії вберегли від вашого розкладницького впливу!

Петр. А ми зате навчили битись народ. Ви самі ще будете раді, що він звик іти на смерть!

Корнель. Але ви не навчили його слухатись наказів.

Петр. Так, вас він більше слухатись не буде. Після війни побачиш.

Корнель. Еге, після війни хтось там ще вернеться до ваших безглуздих утопій!

Петр. Аякже! Неодмінно вернеться! Як уже народ дістане в руки зброю… Отоді виявиться, яка була користь із цієї війни!

Корнель. Петре, якщо хто вийде з цієї війни переможцем, то це нація. Сильна, дисциплінована, свідома своєї місії нація. За це я благословляю

нинішню війну. Вона покладе кінець усім безглуздим балачкам про кращий лад у світі.

Мати. Діти, діти, ви ще не насперечалися? Не соромно вам обом? Обидва через це загинули, і ще вам мало? Що ж про вас подумає дідусь!

Дідусь. Я на цьому не розуміюсь, донечко. Що вдієш, молода кров…

Петр. Пробач, матусю, та доки живуть наші ідеї… доки не здійснене те, за що ми боролися., доти ми й після смерті не знатимемо спокою.

Ондра. Ми всі, матусю, боремося далі. Хто за що: за правду, за націю, за людство. І ще хочемо, щоб наша справа перемогла. І ще можемо все втратити — навіть після смерті.

Батько (схиляючись над штабною картою). Ось на цій лінії можна б затримати ворога. Хлопці, це був би класичний маневр: міцно закріпитися в центрі і здійснити прорив на фланзі… А потім скинути їх, поганців, у море!

Корнель. Навряд, тату… Для прориву треба величезних сил…

Батько. Авжеж, сину, авжеж. Та ми ж усі підемо на підмогу, правда?

Мати. Хто це всі, Ріхарде?

Батько. Ну, всі, серденько. І ми теж. І ми.

Мати. Багато пуття з вас там буде.

Батько. Більше, ніж ти думаєш, рідненька. Народові треба, щоб його мерці були з ним.

Мати. І через це їх довелось наробити стільки, еге?

Петр. Бач, матусю, цього разу йдеться і про нас; якби наша країна програла цю війну…

Корнель… це б означало, що всі ми загинули марно; і тоді вже не лишилось би нічого… навіть від нас, мертвих.

Мати. Ріхарде, діти, то ви… ви справді хочете йти?..

Їржі. Мусимо, матусю. Це наш обов'язок, Адже ти сама знаєш, що мобілізують усіх. Тато піде зі своїм давнім полком…

Петр. Я б хотів із добровольцями.

Їржі. А я… я, певне, буду зі своєю авіацією.

Батько. От якби Тоні попав до нашого полку!

Мати. Ріхарде!

Батько. Це ж був усім полкам полк, серденько. Прославлений, У ньому завжди бувало найбільше вбитих.

Мати. Так ось чого ви сюди з'явились? Я так і гадала!.. Але Тоні я вам не віддам, чуєте? Тоні не може на війну! Не може!

Батько. Дуже прикро… Мені буде страшенно шкода хлопця.

Ондра. Зрозумій, матусю. Це ж буде жахливе приниження для Тоні, коли він муситиме зостатися вдома. А він такий вразливий. Для нього це справа сумління.

Їржі. Адже він… син майора. Його батько поліг у бою… як герой. Ну скажи сама: на що це буде схоже, коли наш Тоні не зголоситься! Адже це питання честі.

Корнель. Іде бій за вітчизну, матусю. Тут інакше не можна. Це його обов'язок.

Петр. Мамо, і я тебе прошу. Ти ж знаєш, я завжди був проти війни… я й тепер проти неї… але від такого насильства треба оборонятись, матусю. Це справа переконання.

Мати (озирається круг себе, ніби зацькована). То ви хочете, щоб і він поліг? Ви прийшли по нього? Ви всі проти мене! Всі проти мене!

Батько. Ну чого ж це проти тебе, серденько!

Мати. Так, проти мене! Бач, скільки всього на мене висипали! Честь! Сумління! Переконання! Обов'язок! Це все? Більш ви нічого не знаєте?

Ондра. Що ти маєш на увазі, матусю?

Мати. Ви ще забули сказати мені: "Ти цього не розумієш, матусю. Це чоловіча справа".

Батько. Маєш рацію, Долорес. Це чоловіча справа.

Мати. От бачте! Ну, а я зробила з неї… свою жіночу справу. Свою материнську справу. Ми з тобою, видно… не порозуміємось, Ріхарде. І з вами, діти… з вами я, мабуть, теж більш не порозуміюся. Мабуть… годі вже цієї розмови.

Їржі. Але ж, матусю…

Мати. Облиште мене! І йдіть звідси. Я… я вже не хочу вас бачити. (Відвертається).

Пауза. Мертві безпорадно перезираються.

Ондра. Матуся нам не довіряє.

Мати. І недарма, Ондро.

Ондра. Ми для Тоні… поганий приклад, так? Але якби тобі сказав дідусь…

Дідусь. Хто, я?

Всі обертаються до нього.

Дідусь. Ох, дітки, мені так важко сказати… Я ж не солдат і не герой. Я навіть не пам'ятаю жодної війни.

Мати. Татусю, а ти послав би на війну останнього сина?

Дідусь. Донечко, ми жили так по-старосвітському… Ви зовсім не такі. Ви вже звикли до воєн і всього такого. Один убитий, тисяча, сто тисяч — це для вас ніщо. Ну, а ми;., а для нас війна була ніби казкою, нам і не вірилося, що в нас може й справді бути щось таке.

Мати. Ну, а якби вона почалась, татусю, якби почалась?..

Дідусь. Стривай, стривай, ми не звикли так вирішувати — раз-два, і готово. Бач, про війни ми, власне, тільки в книжках читали; і вчили нас, що нема більшої честі, як віддати життя за батьківщину. І ми тоді вірили в це, донечко; правда, тоді не гинуло стільки люду, як тепер, таке траплялося рідше, тож воно й варте було більше, правда? Та хай там як,

а так мене навчено, і я вже не перевчуся. Полягти за вітчизну… я б на це пішов, донечко. Так, пішов би, правду кажу.

Мати. Я вірю, таточку. Але дітей своїх ти послав би на війну?

Дідусь. Стривай, це інша річ, ти не мішай усього в одну купу. Я тільки кажу, що на місці Тоні пішов би. Я старий чоловік, діти, та й… небагато геройства було в моєму житті. Та все ж таки я чогось досяг, правда? Все ж таки непогана кар'єра, висока посада, ордени, чини… Стривай, що ж я хотів сказати?

Мати. Таточку, ти послав би своїх дітей на смерть?

Дідусь. Ага, знаю вже. Бач, я довго прожив на світі, досяг усього, чого бажав… І залишив по собі добру пам'ять. Можна сказати, життя мов було щасливе. А проте я часом думаю: "І це все?" От бач, донечко, як воно.

Мати. Що ти хочеш цим сказати? Як це стосується Тоні?

Дідусь. Ніяк, донечко, ніяк; я тільки хочу, щоб ти знала, що таке життя. Бач, коли ти мала народитися… це могло коштувати життя твоїй матусі. Я стояв біля неї навколішки і… ну, страшенно соромився, розумієш? Я казав собі: ось моя дружина ризикує всім, щоб на світ народилась дитина… а я що? Тож, розумієш, у цьому й полягає ціна життя: за нього треба платити… хоч би навіть і життям. Це вже… й жіноча справа, донечко. І так воно в усьому, розумієш? Якби за вітчизну не доводилося платити життям… якби за честь, за правду, за волю не платили життям, вони б не мали такої безмірної, такої страшної ціни. Тож пусти його, хай він іде, твій синок. Так воно… слід.

Мати. Більше ти нічого не скажеш, мені, таточку?

Дідусь. Я вже й не знаю, доню. Я б, розумієш, теж хотів би на щось придатися в цій війні. Якби я міг на неї послати хоч одного онука… хоч

одного, то не був би такий зовсім мертвий, зовсім нікчемний! Бач, такий старий, мертвий чоловік, як я, вже не може дати багато…

Мати. Таточку, адже ти й не бачив Тоні! Як ти можеш так говорити?

Дідусь. Правда, не бачив, але він з мого роду. Він пішов би туди за всіх нас. Такий добрий, старовинний рід…

Мати. Таточку, я не пущу його!

Дідусь. Як знаєш, доню. Тільки шкода… Такий добрий рід…

Пауза.

Батько. Бач яке діло, рідненька. Справді, пусти хлопця!

Мати. Ріхарде, адже ти зовсім не знаєш Тоні! Ти ніколи не держав його на руках, не брав до себе на коліна… Якби ти знав, який він був малесенький, коли народився, якби бачив ті його рученята… Ні, ти не можеш почувати того, що я, ти б не зміг так говорити, якби знав його. Тоні не можна йти на війну, він занадто слабенький. Ти його знаєш, Ондро, ти був лікарем, то скажи… скажи сам, який слабесенький завжди був Тоні! Ти сам виписував йому ліки, пам'ятаєш? Ондро, ти ж був йому замість батька, то скажи, скажи, що Тоні не може йти на війну!

Ондра мовчки знизує плечима.

Ти не хочеш говорити? Тоді скажи ти, Їржі; ти був найбешкетніший з дітей. Скільки ти попознущався з Тоні, що він не вміє й не любить гратися! Ти завжди називав Тоні нікчемою, дівчиськом, страхополохом… Згадай, як ти його дражнив! Скажи, Їрко, скажи сам: хіба такому боязкому хлопцеві можна йти на війну? Ти взагалі можеш це собі уявити?

Їржі мовчки знизує плечима.

Що, і ти не хочеш говорити? То скажи ти, Корнелю, скажи ти, Петре: ви ж знаєте, який Тоні., вразливий! Як ви двоє, бувало, поб'єтеся, то він зразу збіліє, мов крейда, і в сльози… А пам'ятаєте, він колись побачив, як візник б'є коня? Його аж корчити стало.:, і він потім кілька тижнів кричав уві сні… Ну скажи, будь ласка, Корнелю, що йому робити на війні? Ради бога, Петре, скажи хоч ти… Ви двоє найкраще знали його!

Корнель. Що вдієш, мамо. Треба йти всім.

Мати. Ви не любите Тоні! Ніхто з вас його не любить!

Батько. Ні, серденько, любимо, дуже любимо, тільки… хлопець же сам замучиться, як муситиме лишатися вдома. Це ж ми заради нього…

Мати. Ну і хай мучиться, коли він такий… коли це для нього така жертва — зостатися з матір'ю… Вже й Тоні не любить мене!

Ондра. Ні, любить, матусю. Страшенно любить. І всі ми тебе любимо.

Мати. Ні, Ондро, неправда, не кажіть мені цього! Ви взагалі не знаєте, що воно таке — любити! У вас завищи знаходилося щось інше, щось без міри більше, ніж любов. А в мене — ні. Я не вмію навіть уявити нічого більшого. Якби ви знали, що це означає —дитина… Ріхарде, якби ти бачив Тоні, коли він народився!.. Він був такий кволенький, такий рідний… Якби ти побачив, яке смішне було в нього волоссячко… Ну як ви можете навіть подумати, що Тоні піде на війну!

Їржі. Мамо, Тоні вже великий.

Мати. Це вам так здається, але не мені. От бач, ви нічого не зрозуміли, Адже Тоні — моє дитя, я його породила, і воно заплакало, я

його тулила до груді, я його водила за спітнілу ручку… Господи, та ви подуріли! Невже я можу кудись відпустити таку дитину?

Корнель. Нас ти теж… мусила відпустити, мамо.

Мати. Неправда! Я вас не пускала! Але ви самі завжди мали ще якийсь власний світ, куди мені не було доступу; в тому світі ви грались у дорослих… Невже ви думаєте, що ви справді коли-небудь були для мене великі й дорослі? Ви? Думаєте, що я коли-небудь бачила в вас героїв? Ні, хлопці, я в вас бачила тільки вбитих пташенят, тільки малих дурних дітей, з якими сталося нещастя… І ти, Ріхарде! Ти знаєш, ким ти був для мене? Чоловіком, що спить поруч мене, розтуливши рот; я чую, як він дихає, і всім своїм тілом, усім серцем відчуваю, що він мій. І враз його десь там далеко вбивають! Невже ви не розумієте, яке це безглуздя? Нащо мені все це, яке мені діло до вашої дурної, далекої Африки? А проте це я, я мусила віддати за неї людину, що була моєю…

Батько. Але ж це було так давно, серденько!

Мати. Ні, Ріхарде. Для мене — ні. Для мене все це — наче сьогодні. Або ти, Ондро: для мене ти й досі той похмурий, буркотливий хлопець, аж занадто розумний як на свої літа; я ходжу з тобою по саду, поклавши руку тобі на плече, наче спираюсь на тебе… Або ти, Їрко, скільки я тобі штанів перелатала! Ти ж весь час лазив на дерева… Пам'ятаєш, як я щовечора мазала йодом усі твої подряпини та садна? "Воно не болить, мамо, — казав ти, — це нічого…" Або ти, Корнелю…

Корнель. Що з тобою, мамо! Це ж дрібниці…

Мати. Що з того? От цього ви якраз і не розумієте. Для мене кожна та дрібничка й досі в тисячу разів важливіша від усіх ваших походів і війн. А знаєш чому? Бо я, мати, від усіх вас мала тільки ці дрібнички. Я могла служити вам тільки в цих дрібничках. То був мій світ. А тільки-но забравши собі в голову щось велике, ви зразу ніби вислизали з моїх рук…

Навіть в очі мені но могли подивитись, ніби у вас сумління нечисте. "Ти цього не розумієш, матусю!" І тепер ви знов не дивитесь мені в очі — всі ви. Я знаю, у вас знову щось на думці, щось своє, велике…

Ондра. Ти не сердься, матусю, але цього разу справді йдеться про таке важливе…

Мати. Я не хочу цього слухати, Ондро. Коли йдеться про Тоні, я нічого не хочу слухати. У вас є свої причини, а в мене свої. Я знаю, вн маєте свої завдання й обов'язки, свою славу, свою честь, свою батьківщину і ще бозна-що…

Батько. Свою службу, рідненька.

Мати. Так, свою службу. Я теж мала свою славу, і то були ви. Мала свій дім — то були ви. Свою службу — і служила я вам, вам, вам. То поясніть же мені, чому саме я, завжди я, в усій світовій історії тільки я, мати, жінка, повинна платити таку жахливу ціну за ваші великі справи?

Дідусь. Не треба так на них гніватися, доню.

Мати. Я на них не гніваюсь, тату. Я гніваюсь на світ. Бо він весь час посилає моїх дітей на смерть за щось велике, за якусь там славу, чи благо, чи ще за щось… А скажи, таточку, чи той світ від цього хоч трохи покращав? І чи було з цього хоч якесь пуття?

Дідусь. Було, донечко, було. Бач, славне минуле також потрібне.

Батько. Я знаю, голубонько, тобі дуже тяжко було, проте… коли я отак дивлюсь на тебе…

Мати. Не дивись на мене, Ріхарде! І ви, діти, не дивіться. Я жахлива, коли гніваюся.

Батько. Бо в тебе вдача запальна, правда? Ти й сама пішла б на смерть, люба моя, якби було треба.

Мати. Тільки за вас! За вас, і більш ні за що! За свого чоловіка, за родину, за дітей… Хіба мені, жінці, коли було діло ще до чогось? Ні, ні, ні, я вам Тоні не віддам!

Пауза.

Ондра. А знаєш, тату, вона трохи має рацію. Тоні справді… фізично слабенький. Такий млявий, погано розвинений хлопець…

Їржі. Ні, в нього скоріше вдача слабка, Ондро. Він і екзальтований, і водночас страшенно боязкий. Я ще не бачив хлопця, що мав би так мало завзяття в собі.

Корнель. Він не винен, Їрко: то нерви. Тоні здібний, але нервовий — далі нікуди. Я не знаю, що з цього хлопця вийде.

Петр. Шкода його. Так із нього ніякого пуття не буде.

Мати. Ні, не кажіть так! Ви несправедливі! Ріхарде, не вір їм, вони на нього завжди звисока дивилися. Тоні просто… занадто вразливий; але взагалі він вилюднів… ти б зрадів, якби побачив, який він тепер здоровий і дужий! Він, щоб ти знав, сам хотів піти на війну! Сам прийшов до мене й просився… Тоні не винен. То я його не пустила. І не пущу.

Батько. Чому, Долорес?

Мати. Бо я не хочу лишитись сама. Може, це егоїзм… але в мене ж нема вже більш нікого, тільки Тоні, Ріхарде! Прошу вас, діти, прошу тебе, тату, зоставте мені його! Адже мені без нього не буде для чого жити, не буде про кого дбати; у мене вже нічого не буде… Невже я не маю ніякого права на того, кому дала життя? Невже я нічого не заслужила за стільки

тисяч років? Прошу вас, діти, зробіть це заради мене, заради своєї знавіснілої, замученої матусі, й самі скажіть, що я не можу віддати Тоні. Скажіть! Чи ви не чуєте?

Пауза.

Дідусь. Боже, яке це все тяжке! Не треба хвилюватись так, доню. Може, до хлопця ще й черга не дійде. Може, запізно вже, бо нас розбито…

Батько (схиляється над картою). Ще ні, дідусю. Ось на цій лінії ще можна оборонятись. Якби зібрати всі сили…

Петр. Я покладаюся на наш народ, тату. Народ мав зброю… Він битиметься й на вулицях. Ось побачиш, і діти підуть у бій; візьмуть батьківські рушниці…

Корнель (щось шукає поглядом). Мамо, а куди ти прибрала зброю?

Мати. Що таке, любий?

Корнель. Куди ти діла татову зброю?

Мати. Сховала. Від Тоні.

Корнель. Шкода. Бо там одну рушницю треба змастити.

Їржі (висовує з письмового столу шухляду, бере там свій старий зошит і гортає його). Шкода, що я не встиг довести до пуття цю конструкцію. Непогана штука. (Сідає з зошитом).

Батько (над картою). Оцю позицію я б сам залюбки захищав, хлопці. Такий гарний прохід…

Корнель. Мамо, чуєш, де та рушниця?

Мати. От невгамовні! (Відмикає дубову шафу). Тут вона.

Корнель. Дякую. (Виймає з шафи рушницю і оглядає її). Непогана штука. (Заходжується чистити її на столі клоччям і мастилом).

Пауза.

Дідусь. От бач, доню, зібралась трохи не вся родина.

Петр. Чуєте?..

Їржі. Що?

Петр. Яка тиша.

Батько. Наче хтось хоче щось сказати.

Петр. Хто?.. (Обводить поглядом усіх, тоді обертається до радіоприймача). А, знаю.

Батько (підводить голову). Що таке? (Теж обертається до приймача).

Їржі (підводить голову). Що там? (Напружено дивиться на приймач).

Усі обличчя обернені до приймача. Пауза.

Мати. Ну, коли ви хочете… Адже вас більш ніщо вже не цікавить. Тільки війна. (Вмикає радіо).

Корнель. Коли йде війна, мамо, треба воювати.

Чоловічий голос із приймача. ...авангард наближається до річки. Загони добровольців підірвали мости й готуються захищати передмостові укріплення до останку. Ворога треба будь-що затримати. Добровольці переказують валі: "Поляжемо, але не відступимо".

Жіночий голос із приймача: Слухайте, слухайте, слухайте! Закликаємо всіх чоловіків: до зброї! Закликаємо всіх чоловіків. Ідеться вже не про нас. Ми б'ємося вже не за себе, а за землю своїх батьків і дітей. В ім'я померлих і ще не народжених кличемо до зброї весь народ!

Мати. Ні. Тоні не піде. Я не віддам його тобі!

Чоловічий голос із приймача. Алло, алло! Командування північної армії повідомляє, що наші частини відступають з боями. Бій іде за кожну п'ядь землі, за кожну межу, за кожну хату. Селяни відмовились покинути свої домівки й захищають їх зі зброєю в руках. Ворогові доводиться зрівнювати з землею кожне село, кожну садибу. Вбитих надзвичайно багато.

Ондра. От бідолахи...

Батько. Що вдієш, так треба. Все ж таки це затримає ворога.

Жіночий голос із приймача. Слухайте, слухайте! Щойно одержано радіограму з нашого судна "Горгона"... Зачекайте, не можу розібрати. Наше судно "Горгона"... Ой боже! (Голос зривається). Пробачте, у мене там син. (Коротка пауза). Слухайте, слухайте, слухайте! "Наше учбове судно "Горгона"... на борту якого перебуває чотириста кадетів морської школи... спробувало прорвати ворожу блокаду й вернутись до свого порту. О п'ятій годині сім хвилин... судно було торпедоване. "Горгона"... потопає. (Важке зітхання). Кадети на борту "Горгони" передають останній привіт своїм рідним і просять, щоб їм на прощання заграли... наш гімн". Сину мій! Синочку!

Мати. Як? То й ти маєш сина? І в тебе є дитя?

Чоловічий голос із приймача. Алло, алло! алло! Припиняємо передачу вістей. Алло, алло, алло! Викликаємо учбове судно "Горгону"! Викликаємо "Горгону"! Алло! Алло, ви чуєте нас? Кадети на "Горгоні", увага! Кадети на палубі "Горгони", вітчизна посилає вам останній привіт!

Із приймача лунав гімн. Усі мерці мовчки підводяться й стають струнко.

Мати. Чотириста хлопців. Ну як це можна… вбивати таких дітей?

Петр. Тс-с, мамо, не говори!

Всі позастигали. Гімн стихає.

Чоловічий голос із приймача. Алло, алло, алло! Учбове судно "Горгона" більше не озивається.

Корнель. Прощайте, кадети! (Вішає рушницю на стіну).

Жіночий голос із приймача. Слухайте, слухайте, слухайте! Закликаємо всіх чоловіків до лав війська. Закликаємо весь народ до боротьби. Вітчизна кличе своїх дітей. До зброї! До зброї!

Мати. Що, ти ще кричиш? Тобі, матері, ще мало? Ти ще й інших туди посилаєш?

Чоловічий голос із приймача. Командування західного сектора повідомляє: по всьому фронту відбиваємося від численніших ворожих сил. Бої точаться з небувалою запеклістю. Наша авіаційна розвідка доповідає, що підходять нові ворожі дивізії…

Грюкіт у двері.

Голос Тоні. Мамо! Матусю!

Мати (вимикає приймач). Тихо!

Знов грюкіт.

Голос Тоні. Матусю, ти там?

Мати. Тут, мій маленький. (Махає рукою, щоб хто-небудь погасив світло). Зараз, зараз.

Темрява. Пауза.

Мати (відмикає двері). Чого тобі, Тоні?

Тоні. Ти сидиш тут потемки?

Мати. Засвіти.

Тоні (засвічує люстру вимикачем біля дверей; у кімнаті нікого, але на столі лишились розкладені штабні карти). Мамо, з ким ти тут розмовляла?

Мати. Ні з ким, синочку.

Тоні. Але ж я чув якісь голоси…

Мати. Та це… воно, синку. (Вмикає радіо).

Тоні. А нащо тут ці карти?

Чоловічий голос із приймача. Алло, алло! Головний штаб армії повідомляє: вранці нальотом ворожої авіації зруйноване вщент місто Вільямедія. З цивільного населення загинуло вісімсот душ — переважно жінки і діти. Славне старовинне місто, скарбниця нашої історії, лежить у руїнах.

Тоні. Ти чуєш, мамо?

Чоловічий голос із приймача. Одна бомба влучила в лікарню. Загинуло шістдесят хворих. Місто палає.

Тоні. Матусю, прошу тебе…

Жіночий голос із приймача. Слухайте, слухайте, слухайте! Звертаємось до всього світу! Слухайте, люди! Сьогодні вранці ворожі літаки налетіли на село Борго й скинули бомби на сільську школу. Дітей, що вибігли зі школи, обстріляно з кулеметів. Вісімдесят школярів поранено. Дев'ятнадцятеро убито кулеметним вогнем. Тридцять п'ять… розірвано на шматки бомбами.

Мати. Що ти кажеш? Дітей? Хіба хто вбиває дітей?

Тоні (шукає на карті). Де це? Де це?

Мати (стоїть, мов закам'яніла). Дітей! Маленьких, беззахисних діток!

Тиша.

(Зірвавши зі стіни рушницю, величним жестом обома руками подає її Тоні). Йди!

Завіса